

HOLLAND

Adel in Holland

nummer 3
34e jaargang * 2002

Historisch Tijdschrift

Adel in Holland

In een themanummer als het onderhavige, dat zich inhoudelijk uitstrekt van de vroege Middeleeuwen tot in de 20ste eeuw, kan het adelspredikaat geen vlag zijn die een homogene lading dekt. Er moeten heel verschillende connotaties mee verbonden worden: de Merovingische tijd van heidense zwaardbegravingen, de late Middeleeuwen en 16de eeuw met toernooien, kastelen en functies aan het keizerlijk hof, en de periode voor en na de eerste Wereldoorlog waarin een regentengeslacht van adellijke afkomst moest vrezen dat zijn landgoed niet voor het nageslacht bewaard zou kunnen blijven. In al die gevallen hebben we te maken met een elite, die we gemakshalve als adel aanduiden.

Adelsonderzoek mag zich al enige tijd in een levendige belangstelling van historici verheugen. Toch werd het decennia lang bijna onfatsoenlijk gevonden om zich met deze mensensoort serieus bezig te houden, behalve dan om ze als uitbuiters en kapitalisten af te schilderen – alsof alle edelen altijd rijk waren geweest. Sommige geslachten waren dat inderdaad en bleven het gedurende eeuwen, maar andere families kenden *ups* en *downs* en werden met *dérogance* bedreigd, het onvermogen om er nog langer een passende levensstijl op na te houden en huwelijkspartners van gelijke stand en klasse te vinden. Juist het gewest Holland biedt wat dat betreft interessante voorbeelden met zijn grote groep van ‘welgeborenen’, die onder het *ancien régime* formeel tot de adelstand behoorden, maar het leven leidden van boeren. Ook hoeven we maar te denken aan het beroemde proces van Koen van Foreest in de 15de eeuw. Koen kon slechts met moeite aannemelijk maken dat hij niet als de boeren leefde en daarom niet mee hoefde te betalen aan de bede, een belasting die op de hele plattelandsbevolking rustte behalve op de leden van de ridderschap. Koen was een ‘welgeborene’, omdat zijn voorouders in de rechte mannelijke lijn in de 13de eeuw tot de ridderschap hadden behoord, maar zelf kon hij die levensstijl eigenlijk niet meer volhouden. Maar andere takken van dat geslacht zagen kans om zich als regenten in diverse stadspatriciaten te laten gelden en de financiële basis te scheppen voor hun nazaten in de 20ste eeuw, waarover het artikel van Maarten Prins gaat.

De leden van de ridderschap, die zoals overal elders in het Nederlandse taalgebied oorspronkelijk ‘welgeborenen’ werden genoemd, onverschillig of ze van adellijke dan wel onedele afkomst waren, gingen in Holland in de loop van de 13de eeuw gelden als edelen in juridische zin, met als belangrijk standskenmerk hun vrijdom van schotbetaling. Wel betaalden ze soms mee aan de bede, maar alleen als ze daarin hadden toegestemd. Hun nazaten in rechte mannelijke lijn heetten eveneens ‘welgeborenen’, maar hun ridderlijke levenswijze was daarmee niet gegarandeerd; die hing immers niet van juridische standskenmerken af, maar van sociaal niveau. Daarin verschilde Holland niet van andere gewesten. Wel was Holland bijzonder in die zin, dat de titel van ‘welgeborene’ behouden bleef en halverwege de 14de eeuw zelfs beperkt werd tot nazaten van ridders die zelf niet meer ridderlijk leefden en tot het peil van de boeren waren afgezakt. Juridisch waren en bleven zij edelen, schotvrij en ‘welgeboren’, maar sociaal leefden ze als de boeren. In andere gewesten werden zulke mensen niet meer ‘welgeborenen’ genoemd, en ook gold daar niet de hele ridderschap sinds de 13de eeuw als adel.

De Hollandse ridderschap van de late Middeleeuwen vormde de sociale toplaag van de

stand der edelen of welgeborenen en deed ook moeite om zich op dat niveau te handhaven. Haar leden trouwden binnen de eigen groep en lieten nieuwkomers slechts met moeite toe. Wie niet in de rechte mannelijke lijn tot de stand der welgeborenen behoorde, had een adelsbrief nodig om hierin opgenomen te worden. Wilde men ook sociaal geaccepteerd worden, dan was vanzelfsprekend een ridderlijke levenswijze vereist. In het recente boek van Antheun Janse is dat allemaal haarfijn uiteengezet.¹

In het onderhavige themanummer van *Holland* heeft Janse zich gericht op een aspect van de ridderlijke levenswijze dat in zijn boek slechts tamelijk beknopt was behandeld: het deelnemen aan toernooien. Ridderlijke deugden en hoofse idealen hebben ook in Holland een rol gespeeld, hetgeen vooral naar voren kwam ten tijde van een residerend hof, dus met name onder Albrecht van Beieren in de tweede helft van de 14de eeuw. In andere tijden zijn ridderlijke spelen in Holland moeilijker aanwijsbaar, maar zeker trokken Hollandse edelen naar zuidelijker streken, als daar toernooien gehouden werden.

Levenswijze op een kasteel is het motief van Elisabeth den Hartog in haar beschrijving van de ruïne van Teylingen, een ringburcht met een kolossale donjon, die ook in de huidige staat nog grote indruk maakt. Er zijn genoeg dierenbotten en voorwerpen op het terrein gevonden – denk aan de Jacoba-kannetjes! – om zich een vorm van dagelijks leven aldaar te kunnen voorstellen, compleet met huisdieren en jachthonden.

Opgavingen hebben ook het materiaal geleverd voor het artikel van Dijkstra en De Koning over ‘Een archeologisch perspectief op de Hollandse huldtoneelen’. De graven van Holland werden vanouds bij hun regeringsaanvaarding niet alleen in de steden ingehuldigd maar ook op het platteland. Daarvoor kwamen twee plaatsen in aanmerking, die beide centraal waren gelegen ten opzichte van de omringende dorpen, te weten de Schepelenberg bij Heemskerk in Kennemerland en het huldtoneel bij Katwijk/Valkenburg in het Rijnland. Opgavingen hebben uitgewezen dat beide plekken op een ouder grafveld gelegen waren, dat zelf weer op een natuurlijke of kunstmatige hoogte was aangelegd. Het grafveld bij Katwijk was in de Merovingische tijd in gebruik, van circa 575 tot 750 na Chr., en kenmerkte zich door graven met bijgaven in de vorm van zwaarden, drinkglazen en andere gebruiksvoorwerpen. Dat wijst op een nog niet gekerstende bevolking, waarin men misschien Friezen kan zien die zich verzetten tegen de Frankische overheersing. Minder waarschijnlijk lijkt mij een andere suggestie van de auteurs, dat het hier misschien zou gaan om graven van *homines franci*, een groep van met het Frankische koningshuis verbonden boeren-militairen. In dat geval zouden zij zich immers tot in het graf ontrouw hebben betoond jegens hun christelijke Frankische opdrachtgevers. Dit artikel geeft ons inzicht in de nog niet beëindigde discussie over deze zwaardgraven en huldtoneelen.

Terwijl het hierbij vermoedelijk gaat om een plaatselijke elite van vrije krijgers of edelen uit de vroege Middeleeuwen die in verzet waren gekomen tegen opgelegd koninklijk gezag, behandelt het artikel van Hans Cools de Hollandse adel van de late Middeleeuwen en vroege 16de eeuw in dienst van het Bourgondische en vervolgens het Habsburgse hof. Onder de heerschappij van keizer Maximiliaan was het voor de hoge adel uit Holland interessanter om een functie te bekleden in Brussel dan om in het eigen gewest te blijven hangen, waar geen hof meer resideerde. Het ging slechts om enkele families, maar zij bereikten wel hoge posi-

1 Antheun Janse, *Ridderschap in Holland. Portret van een adellijke elite in de late Middeleeuwen* (Adelsgeschiedenis 1) (Hilversum 2001) 76-79 (over Koen van Foreest) en 53-62 (over adelsbrieven).

ties buiten hun gewest van herkomst, en zochten daar ook hun huwelijkspartners. Zo werden zij al snel onherkenbaar als Hollanders: Brederode werd Lalaing en Egmond werd Buren. De hoge adel van de 16de eeuw was net als die van de 10de eeuw een rijksaristocratie die zich kenmerkte door optreden in de nabijheid van de keizer en verwantschap over de gewestelijke grenzen heen. Het gevolg was dat binnen het gewest Holland de families van het tweede plan zich breed konden maken en het gezicht van de adel bepaalden. Zij vormden bovendien een belangrijke component van het regentenpatriciaat in de vele steden die het gewest rijk was – waarmee ook de overlevingsstrategieën die hen voor *dérogance* moesten behoeden, een nieuwe vorm kregen. Daarmee zijn we dan weer terug bij de Foreesten van de zoste eeuw, die vreesden hun overgeërfde landgoed te moeten verliezen.

Zeldzaam van aard, edel in bedoeling en gepast van uitvoering? Een archeologisch perspectief op de Hollandse huldtonelen

Langs de Rijksstraatweg in Heemskerk ligt verscholen tussen het geboomte een bijna vergeten maar intrigerend monument in de vorm van een heuveltje met een gedenknaald, dat bekend staat als de ‘Schepelenberg’ of het ‘Huldtoneel’. Op deze locatie huldigde de plattelandsbevolking van Kennemerland in de Middeleeuwen na een machtswisseling de nieuwe Hollandse graaf. Een reeds in de 19de eeuw uitgevoerde kleine archeologische opgraving wees op de mogelijkheid dat de Schepelenberg niet zomaar een plaats was, maar een oude grafheuvel. Dit gegeven geeft aanleiding voor een hypothese over de oorspronkelijke locatie van de huldigingsplaats te Katwijk, waar de plattelanders van het Rijnland hulde brachten. Hier lag namelijk een grafveld met enkele bijzondere graven, die ons wellicht een stapje dichterbij de vroegmiddeleeuwse ‘adellijke’ wereld kunnen brengen.

Vragen rond huldtonelen

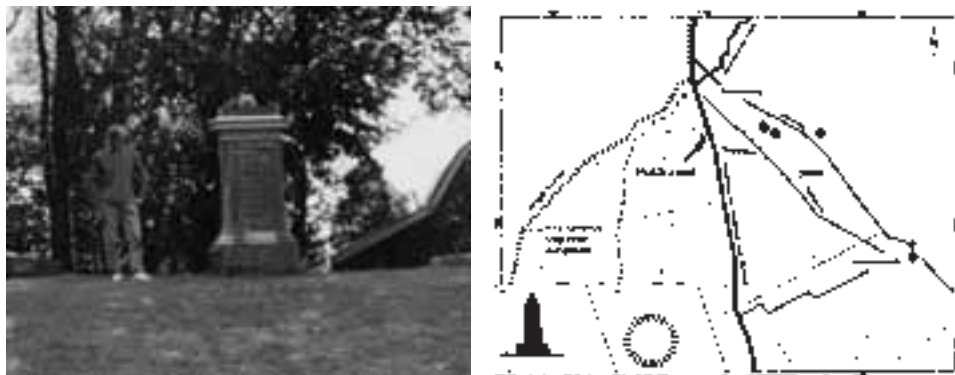
*Den 5 November 1863 had te Heemskerk (in Kennemerland) eene eenvoudige, maar treffende plegtigheid plaats, die wel verdient meer algemeen bekend te worden; zij was zeldzaam van aard, edel in bedoeling en gepast van uitvoering, en zal zeker door elken vereerder van den vaderlandschen voortijd op prijs gesteld en in aandenken gehouden worden.*¹

Met deze plechtige woorden begint het artikel dat L.J.F. Janssen, destijds conservator bij het Rijksmuseum van Oudheden te Leiden, schreef naar aanleiding van de onthulling van een gedenkteken op de ‘Schepelenberg’ of ‘Huldtoneel’ te Heemskerk en de door hem vooraf uitgevoerde archeologische opgraving. De eenvoudige gedenknaald werd opgericht op initiatief van de grondeigenaar D.T. Gevers van Endegeest, die hiermee voldeed aan een verzoek van de Koninklijke Academie van Wetenschappen om de Schepelenberg ‘...eerbiedwaardig door aloude herinneringen, voor slooping en schending te bewaren’.² Deze herinneringen bestonden voornamelijk uit het gegeven dat deze locatie ooit het toneel was van de inhuldiging van de Hollandse graven als heren van Kennemerland. Met de bescherming en de daaraan voorafgaande kleine opgraving was men op cultuurhistorisch gebied zijn tijd ver vooruit; de Schepelenberg was hiermee één van de eerste beschermde archeologische monumenten in Nederland. Tegenwoordig leidt de plaats een nagenoeg vergeten bestaan (afb. 1).

Behalve het huldtoneel bij Heemskerk bestond nabij Katwijk/Valkenburg een tweede locatie, alwaar de plattelandsbevolking van het Rijnland hulde bracht aan de nieuwe graaf. Deze plaats is door het ontbreken van een duidelijk afgebakend herkenningspunt na de 15de eeuw bijna geheel in de vergetelheid geraakt. In zijn recente studie naar de relatie tussen vorst en onderdaan in laat-middeleeuws Holland en Zeeland is Smit aan de hand van de beschikbare bronnen uitgebreid ingegaan op de praktijk van de grafelijke huldgingen in de periode tus-

1 L.J.F. Janssen, ‘Het gedenkteken op het huldtooneel’, *Handelingen en Mededeelingen van de Maatschappij der Nederlandse Letterkunde te Leiden* (1864) 123-133.

2 Janssen, ‘Huldtooneel’, 124.

Afb. 1. Links: Het Huldtooneel of de Schepelenberg te Heemskerk, 23 juni 2002. Foto: D. Brandhof.
 Afb. 2. Rechts: Ligging van het Huldtooneel of de Schepelenberg te Heemskerk. Inzet: a. detail h Huldtooneel (1000 x vergroot) en b. vermoedelijke oorspronkelijke grootte volgens Janssen (met een doorsnede van 40 m). De stippen representeren Merovingische nederzettingen.

sen 1299 en het midden van de 16de eeuw.³ Over de oorsprong van de plattelandshuldgingen op de Schepelenberg en te Katwijk/Valkenburg merkt hij op dat ze, in tegenstelling tot de huldgingen in de steden, op zeer oude gewoonten moesten teruggaan. Dit blijkt uit de redenen voor de bijeenkomsten, het soort deelnemers en het feit dat de opkomst van de steden deze locaties niet heeft vervangen.⁴ Janssen lichtte door zijn opgraving een tipje van de sluier op over de mogelijke ouderdom van het Huldtooneel door zijn conclusie:

[...] dat hier eene zeer oude historisch merkwaardige plaats was, die reeds lang vóór onzen grafelijken tijd in aanzien was geweest, hetgeen gebleken was uit onderscheidene gevonden overblijfselen, die op lijkverbranding en offerhanden wezen; voorts dat de heuvel kennelijk door menschenhanden was opgehoogd, en niet, gelijk men dusver vermoed had, een natuurlijke duinheuvel was.⁵

In dit artikel wordt getracht nader inzicht te verkrijgen in de ouderdom en achtergrond van de beide Hollandse huldtonelen. Wij zullen eerst ingaan op beschikbare historische gegevens. Vervolgens houden we de archeologische conclusie van Janssen aangaande het Huldtooneel opnieuw tegen het licht. Mede aan de hand hiervan wordt een hypothese over de oorspronkelijke locatie van het huldtooneel bij Katwijk/Valkenburg voorgesteld. Tenslotte bekijken we welke implicaties hieruit voortvloeien ten aanzien van het vroegmiddeleeuwse politiek-rituele landschap van het westelijk kustgebied.

Historische gegevens over de huldgingen

Voor historische informatie over de Hollandse huldgingsplaatsen kunnen we voor een groot deel afgaan op de gegevens die Smit hierover reeds heeft verzameld. Behalve voor de inhuldgingen waren er meer redenen tot bijeenkomsten bij de beide huldtonelen voor de plattelandsbevolking. De landsheer moest hier ook verschijnen indien hij van zijn onderdanen de bede (een belasting) of heervaart (militaire dienstplicht) verlangde. In de late Middel-

3 J.G. Smit, *Vorst en onderdaan. Studies over Holland en Zeeland in de late Middeleeuwen* (Miscellanea Neerlandica XII) (Leuven 1995) 89.

4 Smit, *Vorst en onderdaan*, 399.

5 Janssen, 'Huldtooneel', 124-125.

eeuwen bestonden de opgeroepen personen bij deze plattelandshuldigen vermoedelijk uit iedereen die behoorde tot de welgeborenen (lage adel), waarschappen en ambachtsbewaarders (gekozen en benoemde ambachtsvertegenwoordigers). Aanwezigheid was belangrijk, want afwezigheid zou kunnen worden opgevat als een tegenstem.⁶

De huldigingsceremonie was een belangrijke sociaal-politieke gebeurtenis. De plattelandshuldigen vonden altijd plaats op doorreis, zodat deze met minder vertoon gepaard gingen dan in de steden. De belangrijkste terugkerende elementen waren een ontvangst door het gerecht, het bijwonen van een kerkdienst, het aanbieden van wijn (ook aan het gevolg), een maaltijd en het schenken van een cadeau aan de vorst. Het geschenk bestond dikwijls uit wijn en een os. Het belangrijkste onderdeel van de huldiging bestond uit de eed die de nieuwe landsheer aflegde, in het openbaar en goed zichtbaar, waarin hij zwoer voor eenieder de rechten en plichten te handhaven en te verdedigen en zich te gedragen zoals een goede vorst het betaamt. De onderdanen, althans een mannelijke groep vertegenwoordigers daarvan, zwoeren op hun beurt behalve trouw ook onderdanigheid en gehoorzaamheid. Aan de huldiging was reeds een proces van onderhandelingen vooraf gegaan, waarin de steden en het platteland hun wensen trachten te verwezenlijken.⁷ Groesbeek beschouwt de Schepelenberg tevens als 'de werf', de plaats waar de gezamenlijke dorpen van Kennemerland hun vergadering hielden.⁸

De oudste gegevens voor de plattelandshuldigen gaan terug tot het jaar 1337 voor Katwijk/Valkenburg en 1346 voor de Schepelenberg. Behalve voor de Kennemers, fungeerde de Schepelenberg later ook als huldigingsplaats voor de Westfriese bevolking. De ten zuiden van Rijnland gelegen baljuwschappen huldigen de landsheer in de hoofdsteden van hun district. De laatste huldigen door de Rijnlanders en Kennemers vonden plaats in de 15de eeuw, waarmee een eind kwam aan een eeuwenlange traditie. Door de opkomst van de Staten, de overname van de vertegenwoordiging van het platteland door de ridderschap en de opstand van het Kennemer Kaas- en Broodvolk werden deze plattelandshuldigen afgeschaft. Zoals boven vermeld mag men op grond van de aard van de bijeenkomsten aannemen dat de huldigen op beide locaties verder terug gaan dan de eerste schriftelijke gegevens en daarnaast een hoge ouderdom kennen.⁹

Maar hoever terug? Geïnspireerd door de nog maar kort daarvoor in de Nederlanden bekend geraakte werken van de Romeinse geschiedschrijver Tacitus, wisten de geleerden hier vanaf de 16de eeuw wel raad mee. Zo zou de in Tacitus' *Historiën* beschreven schildverheffing van de Cananefaatsse legeraanvoerder Brinno (ten onrechte ook wel Brinio genoemd) in de aanloop naar de Batavenopstand in 69-70 n. Chr. moeten hebben plaatsgevonden op de Schepelenberg. Immers, waren de Cananefaten vanwege hun woongebied in de kuststrook en op naamkundige gronden niet de directe voorouders van de Kennemers? En werden op de Schepelenberg niet al eeuwenlang de latere leiders van het volk als graven gehuldigd? Met deze overwegingen, die al snel vervielen tot feiten, is het niet verwonderlijk dat Brouërius van Nidek uitgerekend het Huldtoneel afbeeldt op de titelpagina van zijn *Het Zegepralant Kennemerlant* uit 1732 (zie afb. 3) en poëtisch benadrukt:

6 Smit, *Vorst en onderdaan*, 325-327, 398-399.

7 *Ibidem*, 263-355, 408.

8 J.W. Groesbeek, *Heemskerk onderweg van verleden naar heden* (Heemskerk 1978) 31.

9 Smit, *Vorst en onderdaan*, 325-326, 394-397 (tabel 12), 399-400. De vroegst overgeleverde huldiging in een stad dateert van 1299.

Afb. 3. 'Het Huldtoneel der Heeren van Kennemerlant', titelpagina van Brouërius van Nideks *Het Zegepralent Kennemerlant* uit 1732. Brinno op het schild geheven, met op de achtergrond de contouren van huis Marquette en de kerk van Heemskerck (!).

[...] hoe 't Opperste Gezagh
 Weleer by Noortdorp op een heuvel wier bestadicht
 Aen Brinio, die braef's lands Vryheit had verdadicht,
 In later dagen door Tirannen stout verkraght:
 Manhafte Kennemers verheffen hem met maght
 Om hoog op 't stale schilt, en huldigen dien Rader
 En dapp'ren krygshelt tot 's lants krygshoof, heer en vader,
 Waar op al 't volk verheugt een zegen-roep verheft,
 Die duin en dal vervult [...]¹⁰

Tot in de 19de eeuw bleef het Huldtoneel met een 'nationale' waas omgeven. Al was de gedachte dat de Schepelenberg kon bogen op een hoge, Romeinse ouderdom niet geheel onlogisch, de mening dat Brinno daar op het schild was geheven was dat wel. Tegenwoordig weten we immers dat de Cananefaten binnen Zuid-Holland woonden.¹¹ De meeste geschiedschrijvers in deze periode waren er veeleer op uit om met alle beschikbare middelen een zo oud en heroïsch mogelijk verleden voor te schotelen. De illustere Bataven en Cananefaten werden daarbij voorgesteld als verre voorouders van de Hollanders. Bovendien zag men in hun opstand een directe parallel met de Nederlandse opstand tegen het Spaanse ge-

¹⁰ M. Brouërius van Nidek, *Het zegenpralent Kennemerlant* (1732 [1's Gravenhage 1966]), verklaring van de titelprent.

¹¹ J.H.F. Bloemers, *Rijswijk (Z.H.), De Bult, eine Siedlung der Cananefaten* (Nederlandse Oudheden 8) (Amersfoort 1978) 79-80.

zag, die in het laatste kwart van de 16de eeuw was uitgebroken.¹²

Afgaande op het feit dat op beide huldigungsplaatsen graven werden ingezworen, komt voor de ouderdom van deze ceremonie in de eerste plaats de periode in aanmerking dat sprake is van deze koninklijke gezagsdragers. Hoewel we maar schaars zijn ingelicht over de aanwezigheid van graven in het kustgebied, is te verwachten dat deze functionarissen werden aangesteld vanaf de periode rond het jaar 700, het moment waarop Frisia Citerior in Frankische handen kwam. De eerste enkele gravennaam en aanwijzingen voor een organisatorische belangstelling voor Frisia zijn pas overgeleverd voor de eerste helft van de 9de eeuw.¹³

Over de benaming en omvang van de toen veel kleinere graafschappen zijn de bronnen eveneens spaarzaam. Soms kan men ze min of meer gelijkstellen met de meer algemene gebiedsaanduidingen *pagus* of *gouw*, die dikwijls van vóór de Frankische periode dateren.¹⁴ De oudste vermeldingen van Kennemerland dateren uit 715 en 739, als respectievelijk *Kinnehim* en *Kinheim*.¹⁵ Voor het gebied rondom de Oude Rijnmond ligt dit moeilijker. De naam 'Rijnland' wordt voor het eerst vermeld in 1222 als *Rinlandie*.¹⁶ Slechts éénmaal, in 1064, komen we een omschrijving tegen van het graafschap in de vorm van *circa horas* *Reni* 'rondom de oevers van de Rijn'. De grenzen van het latere baljuwschap Rijnland kennen een uitbreiding in de richting van de Maasmond die niet oorspronkelijk is, maar ontstaan moet zijn door afsplitsing van de Maaslandse gouw.¹⁷ De naam *Hollant* uit 1101, die teruggaat op de benaming *Holdland* uit de tweede helft van de 11de eeuw, speelt eveneens een rol, maar is wellicht toch vooral een verwijzing naar het toegenomen belang van grafelijk bezit tussen Leiden en Alphen.¹⁸ Het toponiem zelf vinden we als *Holtlant* reeds in de goederenlijst van de Utrechtse St. Maartenskerk, die een overzicht geeft van verworven Utrechts bezit tot circa 850. Uit deze lijst kennen we wel de gouwnaam *Norhtgo*, de oude naam van Noordwijk en waarschijnlijk behorend bij een groot kroondomein.¹⁹ Dit impliceert dat het strandwallengebied ten zuiden van de Oude Rijn bekend moet hebben gestaan als de 'Zuidgouw'.²⁰ Het gegeven dat een *pagus* niet geheel gelijkstond met het territorium van een graafschap maakt duidelijk hoe persoonsgebonden dit bestuurslichaam aanvankelijk was.²¹ Dit zien we ook bij

12 C.P.H.M. Tilmans, *Aurelius en de Divisiiekroniek van 1517. Historiografie en humanisme in Holland in de tijd van Erasmus* (Hilversum 1988) 121-127; H. Teitler, *De opstand der 'Batavieren'* (Verloren Verleden 1) (Hilversum 1998) 50-52.

13 Zie hiervoor D.P. Blok, *De Franken in Nederland* (derde druk, Bussum 1979) 86.

14 Blok, *De Franken*, 88-90.

15 Voor de naam en grenzen zie J.K. de Cock, *Bijdrage tot de historische geografie van Kennemerland in de Middeleeuwen op fysisch geografische grondslag* (Groningen 1965) 1, 27-61. Voor kritiek op de precieze ligging van de zuidgrens zie: Rentenaar, R., 'De Nederlandse kustduinen in de middeleeuwse bronnen tot omstreeks 1300', *Geografisch tijdschrift* XI (1977) 361-376, 367-370.

16 M. Gysseling, *Toponymisch woordenboek van België, Nederland, Luxemburg, Noord-Frankrijk en West-Duitsland (vóór 1226)* (Tongeren 1960) 844.

17 D.P. Blok, 'Opmerkingen over het aasdom', *Tijdschrift voor rechtsgeschiedenis* 31 (1963) 243-274, 257-261.

18 J.W.J. Burgers, 'Holland omstreeks 1100. De 11e-eeuwse transformatie van het Westfriese graafschap', *Holland* 31 (1999) 199-209.

19 Voor de tekst van de goederenlijst zie P.A. Henderikx, 'The lower delta of the Rhine and the Maas: Landscape and habitation from the Roman period to ca 1000', *Berichten van de Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek* (BROB) 36 (1986) 447-599, 550-552. Voor Noordwijk als kroondomein zie Blok, *De Franken*, 79-81.

20 Vergelijk de naamcombinaties Oostergo-Westergo en Teisterbant-Suifterbant, zie Blok, *De Franken*, 90. Het bij Wassenaar gelegen Zuidwijk (wellicht afgeleid van het vroegmiddeleeuwse *Suthrem*) geeft in dit verband misschien een extra aanwijzing voor het bestaan van een 'Zuidgouw', zie D.P. Blok, 'Het goederenregister van de St.-Maartenskerk te Utrecht', *Mededelingen van de Vereniging voor Naamkunde te Leuven en de Commissie voor Naamkunde te Amsterdam* 33 (1957) 89-104, 91.

21 Zie voor een studie aan de hand van meer bronnenmateriaal op dit gebied: M. Innes, *State and society in the Early Middle Ages. The Middle Rhine valley, 400-1000* (Cambridge Studies in Medieval Life and Thought. Fourth Series, 47) (Cambridge 2000) 118-127.

de overgeleverde benaming ‘ambacht’ voor een onderdistrict in het kustgebied aan het einde van de 8ste eeuw. Deze wordt vooraf gegaan door een persoonsnaam: in *Engilbrehthes ambehte*, in *Helicriches ambahte* en in *Wudarres ambachte*.²²

De naamkundige verklaring van ‘Schepelenberg’

Wat kan de naam Schepelenberg ons vertellen over de ouderdom van deze plaats? De oudst bekende vermelding stamt uit de 12de eeuw en betreft de schenking van een stuk land aan de abdij van Egmond door vrouwe Bava dat gelegen was in *ista parte Siepelingheberche* (lees *Scipelingheberche* of *Scepelingheberche*), ‘in dat deel van Scipelingheberche’. Het eerste deel van de naam is vooralsnog niet afdoende naamkundig verklaard.²³

Blok meent dat de naam Schepelenberg reeds in de goederenlijst van de Utrechtse St. Maartenskerk voorkomt als *Schupildhem*, vanwege de samenhang met het vlak daarvoor genoemde Beverwijk. Een herleiding van *schupild* naar *scipel* of *scepel* is alleen mogelijk indien een hypothetische Oudhoogduitse grondvorm *skupilo* naast *skubilo* zou bestaan, hetgeen ‘heuvel’ betekent. Misschien is een alternatieve mogelijkheid een afleiding uit de (Frankische?) persoonsnaam *Schupild* of *Skupilio*. Gysseling herleidde *Schupild* tot de Germaanse vrouwennaam *Skupahildi*.²⁴

Een letterlijke betekenis als ‘schepelingen’ zou een voor de hand liggende verklaring zijn, alleen acht men het bestaan van dit woord in het Middelnederlands zeer onwaarschijnlijk.²⁵ Anders zou er een mogelijk verband zijn met het oproepen van scheepsbemanningen (voor de hele regio of alleen het plaatselijke ambacht?) voor de maritieme heervaart (*scipheervaerde*), waarbij men moest opkomen met een voorgeschreven aantal koggen of roeiers (riemtafen). Deze vorm van dienstplicht, die we in de latere Middeleeuwen terugvinden in Holland, West-Friesland, Zeeland en de Vier Ambachten in Zeeuws-Vlaanderen, gaat naar alle waarschijnlijkheid terug op Karolingische maatregelen uit het begin van de 9de eeuw om aanvallen van Vikingen in het kustgebied het hoofd te bieden.²⁶

We zien dat de verklaringen over de achtergrond van de naam Schepelenberg sterk uiteen lopen; van een vernoeming naar de nabijgelegen nederzetting, die op haar beurt eventueel naar de heuvel zelf vernoemd kan zijn, tot een verwijzing naar een persoonsnaam of misschien nog naar een specifieke functie. De ouderdom van de heuvel gaat in alle gevallen (minstens) terug tot in de vroege Middeleeuwen.

22 Blok, *De Franken*, 94-95.

23 R.E. Künzel e.a., *Lexicon van Nederlandse toponiemen tot 1200* (Amsterdam 1988) 318. Schönfeld ging uit van een juiste schrijfwijze als *Siepelingheberche* en veronderstelde derhalve een samenhang met het ‘sijpelen’ van water in een nabijgelegen duinbeek. Zie M. Schönfeld, *Nederlandse waternamen* (Amsterdam 1955) 112.

24 D.P. Blok, ‘Naamsveranderingen en modeverschijnselen in de middeleeuwse plaatsnaamgeving in Utrecht en Holland benoorden de Lek’ in *Mededelingen van de Vereniging voor Naamkunde te Leuven en de Commissie voor Naamkunde te Amsterdam* 33 (1957) 17-26, 19-20; D.P. Blok, ‘Beverhem = Beverwijk? Naschrift’, *Naamkunde* 35 (1959) 32-34; Künzel e.a., *Lexicon*, 321; M. Gysseling, *Toponymisch woordenboek*, 902.

25 E. Verwijs en J. Verdam (red.), *Middelnederlandsch Woordenboek VII* (‘s-Gravenhage 1912 [1971]) 443.

26 H.P.H. Jansen & P.C.M. Hoppenbrouwers, ‘Heervaart in Holland’, *Bijdragen en mededelingen betreffende de geschiedenis der Nederlanden* 94 (1979) 1-26, 1-2 en 21-26; C. Dekker, *Zuid-Beveland. De historische geografie en de instellingen van een Zeeuws eiland in de Middeleeuwen* (Assen 1971) 449-451. Blok meent dat het beperkte verbredingsgebied van de maritieme heervaart een terugvoering op Karolingische maatregelen juist in de weg staat, zie D.P. Blok, ‘De Vikingen in Friesland’, *Naamkunde* 10 (1978) 25-47, 40. De argumenten van Jansen en Hoppenbrouwers vinden we echter overtuigender.

Archeologie van de Schepelenberg

Over de door Janssen uitgevoerde opgraving zijn naast het verslag in de *Handelingen en Mededeelingen van de Maatschappij der Nederlandsche Letterkunde* tevens de oorspronkelijke – meer uitvoerige – aantekeningen voorhanden.²⁷ Het is buitengewoon jammer dat elk spoor van de vondsten zelf ontbreekt; in het inventarisboek van het Rijksmuseum van Oudheden te Leiden ontbreekt een verwijzing naar vondstmateriaal en de enkele onder ‘Heemskerk’ ingeschreven depotvondsten voldoen niet aan Janssens beschrijvingen.²⁸ Ze zijn ook niet genoemd in de catalogus van 1908.²⁹ Waarschijnlijk zijn de weinig tot de verbeelding spreken- de vondsten nooit ingeschreven en al aan het einde van de 19de eeuw verloren gegaan. Voor de herinterpretatie van de opgraving zullen we het dus moeten doen met de bovengenoemde informatie.

De hoogte van de Schepelenberg ten opzichte van de aangrenzende akkers was destijds 1,75 m, de omvang bedroeg 40 x 16 m. Oorspronkelijk moet zij groter zijn geweest, daar vooral aan de oost- en westzijde de voet was uitgevlakt ten gunste van het daar gelegen akkerland. De nu nog aanwezige houtwal die aan deze achteruitgang paal en perk moest stellen, dateert uit 1848. Ter gelegenheid van de onthulling van de gedenknaald werd de voet aan de oostkant ‘bijgeglod’ en moet ook de hoogte van ruim 2 m zijn ontstaan.³⁰

De plaats van de gedenknaald zelf is niet opgegraven; hier werd slechts ten behoeve van de fundering een vierkante meter grond tot op een diepte van 50 cm uitgegraven. Zowel ten oosten als en westen van het punt waar het monument geplaatst zou worden werd ‘met de noodige omzigtigheid’ een sleuf gegraven van 2,5 x 1,5 m en 1,75 m diep. Tot op een diepte van 1,2 m bleek de heuvel te bestaan uit gemengde, humeuze grond, die duidelijk door mensenhand opgebracht was. Hieronder begon de natuurlijke zandbodem. Deze bodem lag 55 cm boven de omliggende akkers, maar of hieruit de aanwezigheid van een natuurlijke heuvel af te leiden is, zoals Janssen meende, is moeilijk te zeggen. Wel bestond het gebied ten tijde van de aanleg van de Schepelenberg uit Oude Duinzanden, die hier in de loop der tijd over de lager gelegen strandvlakte met veen waren gestoven.³¹

Om ons een beeld te vormen van de functie en de gebruikperiode(n) van de Schepelenberg dienen we ons te wenden tot de beschrijving van de daarin gevonden voorwerpen. In de gemengde grond van vrijwel de gehele heuvel vond men verbrande resten, die in hoeveelheid toenamen naarmate men dieper tot het oorspronkelijke maaiveld kwam. Deze bestonden uit houtskool en zwarte as, met daartussen (half)verbrande botresten, zwaar verroeste ijzerfragmenten en aardewerkscherven. Van het botmateriaal was het meeste te zwaar verbrand om tot een bepaling te komen van de soort. Wel herkende men een tweetal menselijke kiezen. Het fragment van een onderkaak en een voortand van een ‘klein paard’ waren mogelijk niet verbrand geweest. De ijzerfragmenten waren te verdelen in een vijftal groepen. Ten eerste een drietal fragmenten die samen waarschijnlijk onderdeel uitmaakten van een

27 Janssen, ‘Huldtoneel’; Universiteitsbibliotheek Leiden (UB), manuscript B.P.L. 944 III, ‘Huldtoneel’, pagina’s 12, 13, 35-36, 45-47.

28 Met dank aan Annemarieke Willemsen (Rijksmuseum van Oudheden, Leiden).

29 J.H. Holwerda e.a., *Catalogus van het Rijksmuseum van Oudheden te Leiden. Afdeling Praehistorie en Nederlandsche Oudheden* (Leiden 1908).

30 Janssen, ‘Huldtoneel’, 132-133; UB, manuscript B.P.L. 944 III, 35; M.D. Ludolf Smids zag de heuvel in 1706 en beschreef hem als ‘[...] heden plat op zynen kruin, doch rondom netjes afgestoken[...]’, zie zijn *Schatkamer der Nederlandsse Oudheden* [etc.] (Amsterdam 1711) 148.

31 Geologische kaart van Nederland 1: 50.000. Blad Alkmaar West (19W) en Blad Alkmaar Oost (19O) (Haarlem 1987).

lemmet (resterende lengte 14 cm, in het midden 4 cm dik). Janssen vond het sterk lijken op een Romeinse dolk.³² Ten tweede een verroest, gebogen stuk ijzer met een lengte van 9,5 cm³³, dat veel weg had van een 'deurklopper of klinkligter'. Mogelijk kunnen we dit interpreteren als het deel van een riemgesp of een hengsel. Het derde ijzeren voorwerp herkende Janssen als een hoefnagel. Een vierde groep bestond uit zestien fragmentarische 'klinkbouten of slotschroeven', waarvan de grootste en best bewaarde 7 cm lang was. De vijfde en laatste groep betrof een vijftiental spijkers. Deze laatste drie categorieën zijn mogelijk afkomstig van bij de brandstapel gebruikt afval- of wrakhout.

Binnen de meer dan 100 aardewerkscherven onderscheidde Janssen drie groepen. Het gros was toe te schrijven aan handgemaakt 'Oud-germaansch' aardewerk. Aan de hand van de nadere beschrijving zouden we het tegenwoordig bestempelen als 'inheems-Romeins', maar de aanwezigheid van materiaal met een wat jongere of oudere datering dan de Romeinse tijd is beslist niet uitgesloten.³⁴ Verder waren er enkele scherven Romeins, geïmporteerd aardewerk gevonden, waarvan Janssen een gele scherf gladwandig aardewerk met name noemde. Deze schreef hij toe aan 'romeinsche amphorae en waterkruikjes'. Een laatste groep bestond uit verscheidene scherven 'Frankisch' aardewerk, dat hij herkende uit opgravingen bij Wijk bij Duurstede (oftewel het vroegmiddeleeuwse Dorestad). De bruinrode en gele scherven, waarvan sommige met horizontale groefjes, zijn ongetwijfeld toe te schrijven aan het in het Duitse Rijnland vervaardigde zogenaamde Mayen- en Badorf-aardewerk. Het dateert uit de periode van circa 675-900 n. Chr. Onder deze groep schaarde Janssen tevens één gele scherf met rode verfversiering, die vandaag de dag Pingsdorf-aardewerk genoemd zou zijn en qua datering aansluit op de voornoemde periode, namelijk circa 900-1225 n. Chr. De jongste aardewerkvondst was een scherf roodbakkend aardewerk, die aan één zijde geglazuurd was. Deze scherf dateert uit de late Middeleeuwen of later en is wellicht een vondst uit de jongste afdekkende grondlaag geweest vlak onder het maaiveld van de heuvel.

Het meest intrigerende voorwerp werd niet opgegraven, maar 'volgens verzekering van een tachtigjarigen grijsaard, door diens zoon in een molshoop op het huldtoneel gevonden'. Janssen beschrijft het als een deels beschadigde, rechthoekige, gegoten, geelkoperen gesp van 5 bij 7 cm. Aan één zijde was het in reliëf versierd met aan de ene kant twee ramskoppen met daartussen een schelp, terwijl de andere kant op de hoeken eveneens met een schelpvorm versierd was. Verder was op vier plaatsen een uit vijf stippen bestaand kruisfiguurtje ingeslagen. De datering van deze gesp kon hij niet goed plaatsen. Janssen vond de kunststijl eerder klassiek dan Karolingisch. Zolang er geen bewijs was voor een datering in de periode der Renaissance, achtte hij een plaatsing in de Romeinse tijd het meest waarschijnlijk. Jammer genoeg ontbreekt een schets van het voorwerp. Een bronzen riemtong van een laat-Romeinse gordel in een publicatie uit 1858 vond hij nog het meest er op lijken.³⁵ Nu bevat zijn beschrijving inderdaad elementen die we tegenkomen bij gespen en gordels uit de 4de en 5de eeuw, maar een echte parallel is ons niet bekend. Wellicht waren twijfels over de da-

32 Hierbij verwees hij naar L. Lindenschmit, *Die Alterthümer unserer heidnischen Vorzeit I* (Mainz 1858-1911) Heft XII, Taf. 4, fig. 1.

33 In Janssens aantekeningen staat een lengte 0,95 el (95 cm), maar dit moet gezien de vergelijking met de deurklopper op een vergissing berusten.

34 Janssen verwees hierbij naar de algemeen voorkomende potvormen zoals afgebeeld in L.J.F. Jansen, *De Germaansche en Noordsche monumenten van het museum te Leyden* (Leiden 1840) plaat II, fig. 31, 32, 37 en 38.

35 L. Lindenschmit, *Alterthümer*, Heft VI, Tafel 8, fig. 1.2.

tering en de juistheid van de opgegeven vindplaats redenen voor Janssen de ‘gesp’ niet te vermelden in zijn artikel.

Wat kunnen we nu concluderen over hetgeen Janssen aantrof bij zijn proefonderzoek? Afgaande op de uiteenlopende datering van het aardewerk en de aanwezigheid van verbrandingsresten zijn twee uitersten mogelijk: of de Schepelenberg is een op zijn vroegst rond het jaar 900 speciaal voor de huldgingen opgeworpen heuvel, waarin bij toeval een hoop nederzettingsafval uit verscheidene perioden terecht is gekomen, of er is sprake van een grafheuvel met meerdere (crematie)graven uit de (laat-)Romeinse tot Karolingische tijd. Varianten op deze twee extremen zijn ook mogelijk. Zo zou bijvoorbeeld de grafheuvel uit de vroege Middeleeuwen kunnen dateren met daarin ouder nederzettingsafval. Willen we onze interpretatiemogelijkheden verder inperken om uit deze ‘patstelling’ te komen, dan zijn we voornamelijk afhankelijk van een inventarisatie van aan ons bekende vergelijkbare vindplaatsen. Hieruit blijkt dat een interpretatie van het Huldtoneel als een grafheuvel een reële mogelijkheid is. Zo lag op Texel tot 1777 de ‘Sommeltjesberg’, een rijk crematiegraf uit de Romeinse periode rond het midden van de 2de eeuw, mogelijk geplaatst in een oudere prehistorische grafheuvel.³⁶ Een soortgelijk Romeins hergebruik is wel bekend van een bronstijdgrafheuvel uit het nabijgelegen Den Burg.³⁷ Het best vergelijkbaar is een Romeinse grafheuvel die enige jaren geleden in Katwijk in ‘Zanderij Westerbaan’ is opgegraven, die qua opbouw sterk doet denken aan hetgeen Janssen aantrof in de Schepelenberg. Verspreid in de opgeworpen heuvel met een diameter van circa 20 m bevonden zich ongeveer 50 crematiegraven. De meeste daarvan bevatten enkele bijgaven als aardewerk en een mantelspeld. De bijzettingen dateren uit de tweede helft van de 1ste eeuw. Later is de heuvel met zand overstoven.³⁸

De Katwijkse huldgingsplaats nader gelocaliseerd?

Uit het bronnenmateriaal over de huldigingplaats voor de Rijnlandse bevolking blijkt niet dat sprake was van een tot de verbeelding sprekende plaats als de Schepelenberg. Voor de huldgingen werd men simpelweg ontboden te ‘Katwijk’ of ook wel ‘Valkenburg’, die destijds samen één ambacht vormden. De Valkenburgse grafelijke hof, die door Parlevliet is gelocaliseerd ter plaatse van de ‘Luttige Geest’, wordt de meest waarschijnlijke locatie voor de bijeenkomsten geacht (afb. 4). Deze hof was verkeersgeografisch gunstig gelegen tussen de dorpskernen van Valkenburg en Katwijk in en tegen de grens met de Jonge Duinen. Hier bevindt zich bovendien ook de veldnaam ‘Graafveld’.³⁹ Wellicht is dit een aanwijzing voor de verzamelplaats waar de graven werden gehuldigd. Zijzelf stonden dan misschien wel op het hoger gelegen Jonge Duin dat aan dit veld grensde.

Het is onbekend of de grafelijke hof vanaf het begin de huldgingslocatie is geweest. De oorsprong van de hof van Valkenburg kan op papier teruggaan tot in de Karolingische periode;

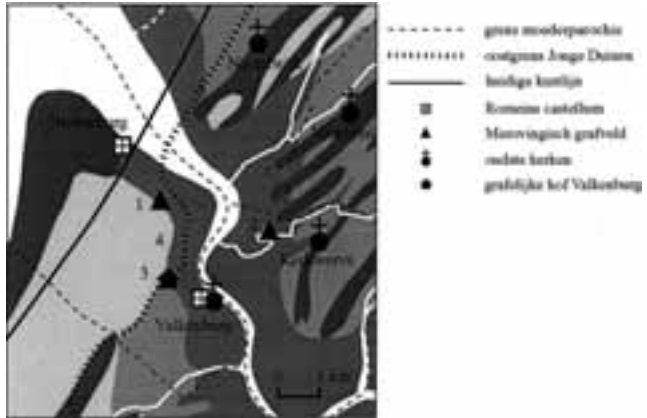
36 Voor de Sommeltjesberg zie M. Erdrich, ‘Wirtschaftsbeziehungen zwischen der Germania inferior und dem germanischen Vorland – Ein Wunschbild’, in: T. Grünwald (red.), *Germania inferior. Besiedlung, Gesellschaft und Wirtschaft an den Grenzen der römisch-germanischen Welt* (Berlijn/New York 2001) 306-335 en P.J. Woltering, ‘De Sommeltjesberg op Texel: het graf van een hereboer? 1777’, in: M. Addink-Samplonius (red.), *Urnen delven. Het opgravingsbedrijf artistiek bekeken* (Dieren 1983) 32-36.

37 P.J. Woltering, ‘Occupation History of Texel, IV. Middle Bronze Age – Late Iron Age (1350-100 BC)’, *BROB* 44 (2000-2001) 22-28.

38 H.M. van der Velde e.a., *Archeologisch onderzoek op de Zanderij-Westerbaan te Katwijk. Een voorlopig verslag* (ongepubliceerd rapport Vestigia) (Bunschoten 2001) 32-33.

39 D. Parlevliet, ‘De hof Valkenburg’, *Holland* 24 (1992) 22-32; D. Parlevliet, *Historische atlas van Katwijk en Valkenburg 1620* (Katwijk 1993) 40 en blad zuid. De veldnaam ‘Graafveld’ is geattesteerd vanaf 1683.

Afb. 4. De Oude Rijnmond in de vroege Middeleeuwen met onder meer de grafvelden Katwijk-Klein Duin (1) en Rijnsburg-De Horn (2), alsmede de grafelijke Valkenburgse hof op de Luttige Geest (3) en de opgravingslocatie Katwijk-Zanderij (4).

de Domkerk van Utrecht bezat de Valkenburgse kerk met al het daarbij behorende bezit, dat zij naar men aanneemt in handen had gekregen van de Frankische koning. De vraag of de hof ook vanaf haar ontstaan ter plaatse van de Luttige Geest lag, hangt samen met de ontginningsgeschiedenis van het gebied. De latere dorpskern van Valkenburg ter plaatse van het voormalige Romeinse *castellum* kan het oorspronkelijke domeincentrum zijn geweest, alvorens zij werd verplaatst ten tijde van de ontginning van het buitengebied. Een tweede kandidaat voor het aanvankelijke domeincentrum en huldigingsplaats kan het fort de 'Brittenburg' zijn geweest, dat in de vroege Middeleeuwen wellicht nog niet verzwolgen was door de zee.⁴⁰

Of wat te denken van de inmiddels verdwenen nederzetting *Hovarathorp* ('dorp van de hofbewoners' of 'tegenover gelegen dorp'), waarvan Blok zich gezien de volgorde in de Utrechtse goederenlijst afvroeg of het de oude naam van Katwijk was?⁴¹ Deze laatste hypothese is goed voorstelbaar wanneer we ons realiseren dat het grootste deel van het grondgebied van Katwijk is overstoven met zand van de Jonge Duinen. Meerdere waarnemingen en opgravingen, zoals recent nog de opgraving 'Zanderij Westerbaan', maken duidelijk dat zich in dit gebied tot uiterlijk de 12de–begin 13de eeuw een Oud Duinlandschap bevond met diverse nederzettingen (zie afb. 4).⁴² Dit gegeven geeft naar onze mening ook aan in welke richting we de verklaring moeten zoeken van de naar verhouding jonge naam *Catwyck*, die voor het eerst wordt vermeld in 1231. Het bestanddeel *Kat* heeft hier dan de betekenis van 'een geringschat stuk grond', in dit geval de dominerende invloed van de Jonge Duinen.⁴³ De uitgang *-wijk* is een in die tijd regelmatig voorkomende aanduiding voor een nederzetting.⁴⁴

Een laatste kandidaat voor de oorspronkelijke plaats van het huldtoneel is het vroegmid-

40 De enige vroegmiddeleeuwse vondst die geassocieerd kan worden met de Brittenburg betreft een 6de- of 7de-eeuwse gouden hanger die reeds vóór 1694 op het strand ter plaatse van de Brittenburg gevonden zou zijn. Zie: H. Dijkstra & F.C.J. Ketelaar, *Brittenburg. Raadsels rond een verdrinken ruïne bij Katwijk* (Bussum 1965) 103 en 107 (nr. 1059). Voor de meest recente opvatting over de ligging van de Brittenburg zie D. Parlevliet, *Historische atlas van Katwijk en Valkenburg 1544* (Katwijk 1996) 4-5. Op basis van gegevens over de duinafslag komt hij tot de conclusie dat het strand in 1570 misschien slechts 90 m voor de huidige duinvoet lag.

41 D.P. Blok, 'Het goederenregister', 99; Künzel e.a., *Lexicon*, 191.

42 Voor een overzicht van archeologische vindplaatsen zie D. Parlevliet, *Archeologische vondsten in Katwijk* (Katwijk 1997).

43 M. Schönfeld, *Veldnamen in Nederland* (Amsterdam 1949) 129. De geringschatting lijkt gekoppeld aan de betekenis van *kat* als dier. Alternatieve verklaringen van het element *kat* zijn als persoonsnaam *Katte* of als een inmiddels verouderd scheepstype, zie H.J. Moerman, *Nederlandse plaatsnamen. Een overzicht* (Leiden 1956) 121-122 en *Woordenboek der Nederlandse Taal, deel 7, 1804-1805*.

44 D.P. Blok, 'Toponymische gegevens over Merovingisch-Karolingisch Midden- en West-Nederland', in: A. Weijnen (red.), *Frankisch, Merovingisch, Karolingisch* (Studia Theodisca III) (Assen 1965) 51-62, 53-54.

deleeuwse grafveld in het 'Klein-Duin' (zie afb. 4). Grafvelden of -heuvels als territoriale markeringen en vergaderplaatsen zijn een bekend verschijnsel. Deze functie hangt samen met de bindende rol die begraafplaatsen in niet-moderne samenlevingen spelen in het voortbestaan van een gemeenschap. De graven van voorouders dwingen respect af en zijn een wezenlijk onderdeel van de identiteit. Een vroegmiddeleeuws literair voorbeeld van een grafheuvel als gedenkteken en herkenningspunt langs de kust vinden we in het Oudengelse gedicht *Beowulf*, wanneer de stervende held vertelt waar zijn laatste rustplaats moet komen te liggen.⁴⁵ Andere plaatsen waar we vroegmiddeleeuwse grafheuvels nabij een riviermonding aantreffen zijn bijvoorbeeld Sutton Hoo in East-Anglia⁴⁶ en Illnau-Grafstal in Noord-Zwitserland. Het vermoeden bestaat overigens dat deze laatste necropool identiek is aan de plaatselijke gerechtsplaats, waar in 745 een oorkonde werd opgemaakt.⁴⁷ De aanwezigheid van een natuurlijk of kunstmatig heuvellichaam speelde ook een rol bij het merendeel van de inhuldigings- en/of vergaderplaatsen in de rest van Nederland.⁴⁸ De behoefte aan een geschikt markeringspunt kon zelfs leiden tot nieuw opgeworpen heuvels. Zo is uit het Duitse Midden-Rijngebied nabij Lorsch een zeldzame beschrijving bekend van de afbakening van een markegrens door de aanleg van diverse tumuli op sleutelposities in het landschap door lokale landeigenaren. In het jaar 795 was één van deze heuvels het toneel van een publieke bijeenkomst om een lokaal grensconflict op te lossen.⁴⁹

Het Katwijkse grafveld is ontdekt tijdens afzandingswerkzaamheden in 1906 en in de jaren 1910 en 1911 opgegraven door het Rijksmuseum van Oudheden te Leiden, zo goed en zo kwaad als dat in die tijd ging (afb. 5).⁵⁰ Het geheel bleek te bestaan uit een opgeworpen kleilichaam met een diameter van zo'n 45 m en een top van 1,40 m hoog. In deze heuvel bevonden zich ongeveer 20 urn- en 55 lijkbevingen. Een dergelijk grafveld, waarin (vrijwel) gelijktijdig zowel crematie als inhumatie (lijkbegraving) voorkomt, bestempelen archeologen als een 'gemengd' grafveld. Verder werden in de heuvel concentraties houtskool en enkele kringgreppels waargenomen, welke laatste vrijwel zeker tot grafstructuren behoorden in de vorm van een grafheuvel. In en onder het kleilichaam werd naast een deel van een greppel allerhande Romeins en inheems aardewerk en metaal alsmede wat munten en bouwfragmenten gevonden, daterend uit de perioden 40-75 en 150-200 na Chr. Deze vondsten wijzen erop dat de kleiheuvel in oorsprong een uit de Romeinse tijd stammende woonterp is, wellicht met een militaire functie in de vorm van een wachtpost of iets dergelijks. In de vroege Middeleeuwen werd deze inmiddels verlaten woonplaats in gebruik genomen als grafveld. De gebruiksduur van het grafveld ligt tussen circa 575 en 750 na Chr. Opvallend is de locatiekeuze van het grafveld, de enige die voor deze omgeving bekend is. Ze is gesitueerd langs de hier te verwachten militaire grensweg, halverwege de voormalige Romeinse forten Val-

45 Regel 2802-2808: 'Order a bright mound made by the brave, after the pyre, at the sea's edge; let it rise high on Whale's Cliff, a memorial to my people, that ever after sailors will call it 'Beowulf's barrow' when the steep ships drive out on the sea, on the darkness of waters, from lands far away.' Uit: *Beowulf*. A dual-language edition (ed. H.D. Chickering Jr., New York 1989 [1977]).

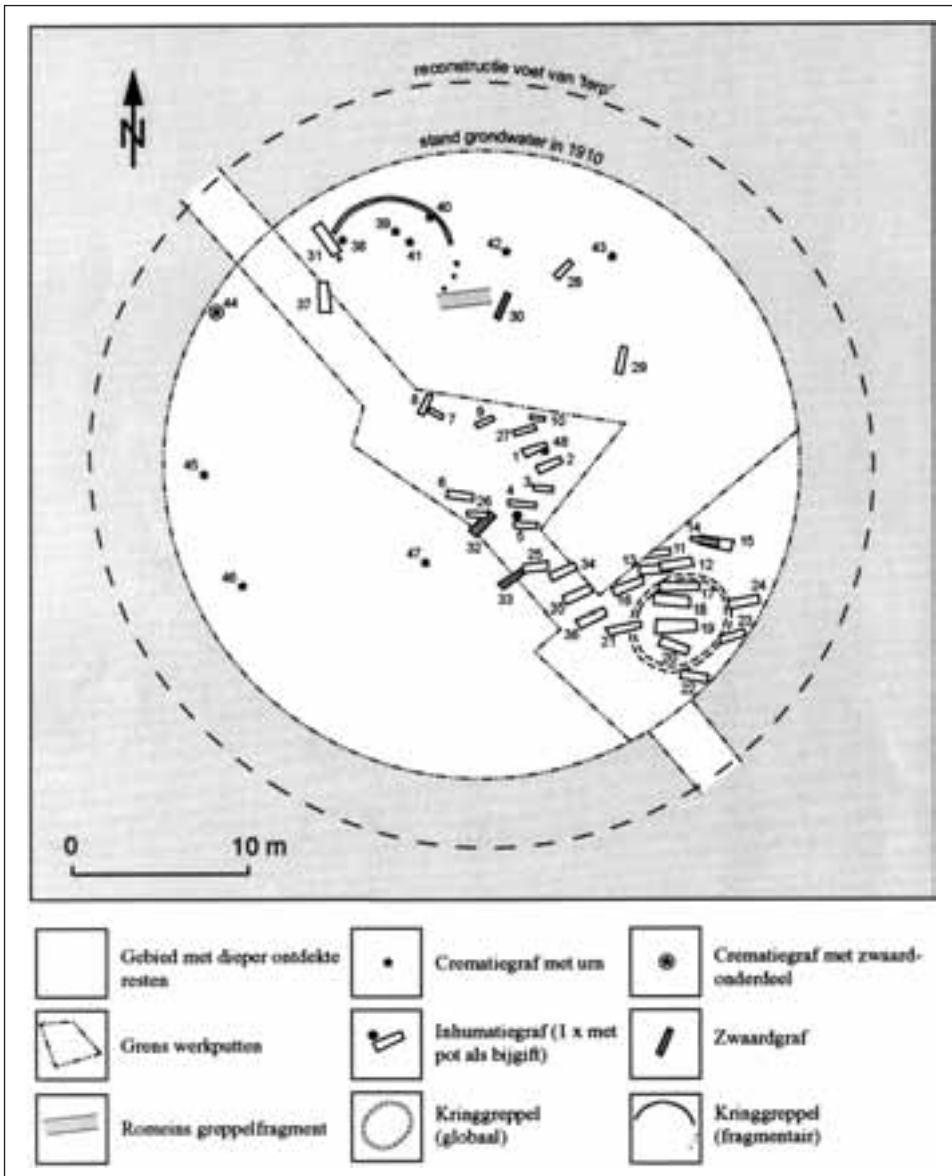
46 M. Carver, *Sutton Hoo: Burial ground of kings?* (Londen 1998).

47 R. Moosbrugger, 'Die frühmittelalterliche Grabhügelnecropole Illnau', in: *Helvetia antiqua. Festschrift Emil Vogt. Beiträge zur Prähistorie und Archäologie der Schweiz* (Zürich 1966) 293-306.

48 J. Schuyf, *Heidens Nederland. Zichtbare overblijfselen van een niet-christelijk verleden* (Utrecht 1995) 48, 111-117 en 121-123.

49 M. Innes, 'People, places and power in Carolingian society', in: M. de Jong e.a. (red.), *Topographies of power in the Early Middle Ages* (The Transformation of the Roman World 6) (Leiden 2001) 397-437, 397, 404.

50 J. H. Holwerda en N.J. Krom, 'Opgravingen in het Klein-duin te Katwijk a. R.', *Oudheidkundige Mededelingen uit het Rijksmuseum van Oudheden te Leiden* (hierna OMROL) 1 (1907) 23-27; M.A. Evelein, 'Opgravingen in het Klein Duin te Katwijk Binnen', OMROL 5 (1911) 69-75; J.H. Holwerda, 'Opgravingen in het Klein Duin te Katwijk-Binnen', OMROL 6 (1912) 48-53.

Afb. 5. Plattegrond van het vroegmiddeleeuwse grafveld Katwijk-Klein Duin met de vastgelegde sporen in 1910 en 1911 (naar Holwerda 1912, afb. 42).

kenburg en de 'Brittenburg'. De plaats van het grafveld lijkt op diverse manieren te verwijzen naar het Romeinse verleden van de omgeving. Ze vult als het ware een gat op tussen twee in de vroege Middeleeuwen nog betekenisvol geachte 'centrale' plaatsen.⁵¹ De plaats van het grafveld is vandaag de dag geheel overbouwd door een moderne woonwijk.

⁵¹ Het in de vroege Middeleeuwen nog steeds geldende belang van de oude Romeinse forten blijkt bijvoorbeeld uit de belangstelling van de Merovingische koningen voor deze plaatsen, die mogelijk allemaal beschouwd werden als koningsgoed. Zie onder meer Blok, *De Franken*, 45 en 82.

Afb. 6. Het Hollands kustgebied rond 750 na Chr. met daarin de locatie van de huldigingsplaatsen voor Kennemerland en Rijnland ten opzichte van de globaal aangegeven vroegmiddeleeuwse grenzen van beide graafschappen.

Het grafveld in het Klein Duin is de enige plaats in de omgeving van Katwijk en Valkenburg die qua vorm en functie overeen lijkt te komen met de Schepelenberg bij Heemskerk. Een bijkomende parallel is de landschappelijke situering, die niet geheel willekeurig is. Beide plaatsen liggen namelijk in het midden van hun bijbehorende district, in het dichter bevolkte gebied langs de kust (afb. 6). De ligging van dit centrum werd bepaald door de aanwezigheid van een tweetal belangrijke riviermondingen. Zo lag het grafveld van Katwijk op de zuidoever van het mondingsgebied van de Oude Rijn. Voor buitenstaanders die deze plek passeerden, te voet of na een lange bootreis, werd duidelijk gemaakt dat men op dit punt een gebied betrad waarop door anderen reeds een claim was gelegd. Misschien was de lage heuvel, liggend in het boomloze kwelderlandschap langs de oever, door de bovengrondse grafmarkeringen zelfs zichtbaar vanaf het water voor langsvarende schepen.

Met uitzondering van de Romeinse verbintenissen kent de Schepelenberg een vergelijkbare landschappelijke ligging. Hij lag langs de doorgaande noord-zuid route over de strandwallen, dicht bij de zuidelijke oever van het voormalige mondingsgebied van het Oer-IJ. Deze monding verzandde reeds in de loop van de Romeinse tijd, maar in de vroege Middeleeuwen was het gebied nog herkenbaar als een kwelderlandschap omgeven door een tweetal op zee afwaterende stroompjes als de Beek (of Necksloot) en de Dije (zie afb. 6).⁵²

Uit het bovenstaande blijkt dat het grafveld van Katwijk-Klein Duin voor ons een reële optie is voor de oorspronkelijke huldigingsplaats voor de bewoners uit het Rijnland. De locatie zou gedurende de volle Middeleeuwen met zand overstoven worden door de Jonge Duinen, hetgeen noopte tot het kiezen van een nieuwe locatie als inhuldigings- en vergaderplaats. Een verplaatsing naar de – eveneens verhuisde? – grafelijke hof ligt dan voor de hand, waarbij een rol kan hebben gespeeld dat vergaderen in de open lucht steeds meer in onbruik raakte.⁵³ Een laatste gegeven dat voor de betekenis van dit grafveld een belangrijke rol speelt, bespreken we hieronder, namelijk de aanwezigheid van ‘zwaardgraven.’

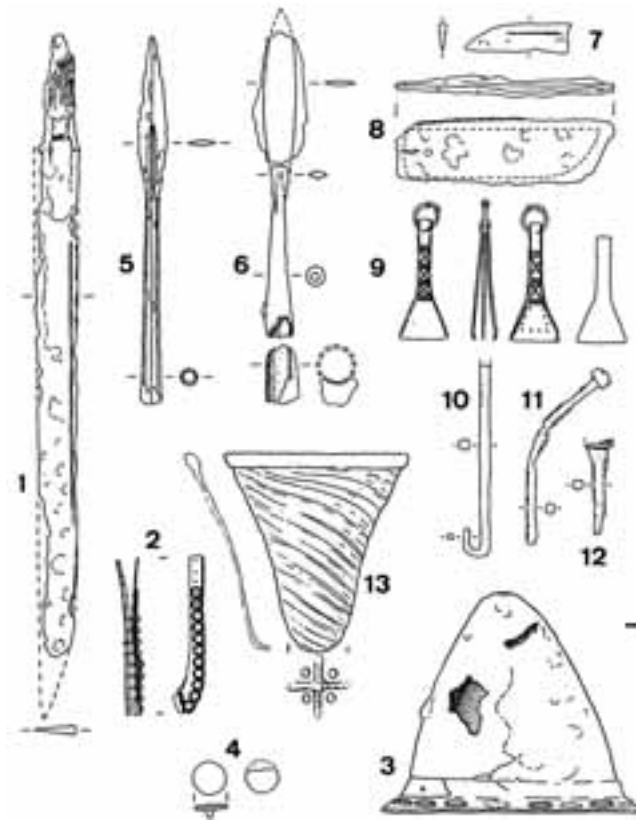
De betekenis van de Katwijkse zwaardgraven

Bij de opgravingen in het Klein Duin ontdekte men een drietal lijkbegraveningen die opvielen door de aanwezigheid van bijgaven (graf 30, 32 en 33, zie tabel 1). Deze bestonden in alle drie de gevallen uit een set wapens – minimaal bestaande uit een zwaard met schede en een lans – en een drinkglas. Graf 32 bevatte daarnaast nog een schild en een aantal kleinere persoonlijke eigendommen. De schildknop en het schedebeslag uit dit graf waren deels verzilverd (afb. 7 en 8). De graven zijn aan de hand van de voorwerpen te dateren aan het einde van de 7de en de (eerste helft van de) 8ste eeuw. Behalve deze drie graven met zwaarden moeten er nog twee zwaardgraven zijn geweest. In een pot van Badorfer aardewerk met crematieresten werd behalve een mes, recentelijk een deels verbrand beslagstuk van een zwaardschede gevonden, daterend uit vrijwel dezelfde periode als de bovengenoemde graven (graf 44). Als laatste is daar nog een los gevonden fragment van een zwaardkling.

Dit soort mannengraven met wapens zijn in de vroegmiddeleeuwse archeologie een bekend verschijnsel en staan bekend als ‘wapengraven’. Over de betekenis hiervan bestaat al lange tijd discussie. Vanaf het tweede kwart van de 20ste eeuw overheerste bij archeologen de gedachte dat de hoeveelheid en het soort goederen dat in het graf werd meegegeven een directe afspiegeling was van de ethnische groep, religieuze overtuiging en de in wetsteksten genoemde sociale klassen van edelen, vrijen, halfvrijen en onvrijen. Aan het einde van de jaren zestig kwam deze deterministische en statische benadering onder vuur te liggen, omdat zij geen rekening hield met regionale variatie en chronologische veranderingen. Een decennium later lag de nadruk op de kwaliteit van de grafgiften, die in hoofdzaak als een indicatie voor de welstand van de dode en zijn of haar familie werd beschouwd. Daarnaast werd ook rekening gehouden met de mate van arbeidsinvestering in de aanleg van een graf als een indicatie voor verschillen in sociale status. Een vergelijking tussen de beschikbare skeletgegevens en de grafgiften leerde vervolgens dat deze laatste waren gekoppeld aan bepaalde

⁵² Voor de argumenten achter deze paleogeografische reconstructie van het Oer-IJ zie J. de Koning, *Van Flevum tot Vlie. De bewoningsgeschiedenis van Noord-Holland met de nadruk op Kennemerland van de 3e tot 9e eeuw* (proefschrift Universiteit van Amsterdam, in voorbereiding).

⁵³ Schuyf, *Heidens Nederland*, 113.

Afb. 7. De onvergankelijke inhoud van graf 32 uit het grafveld Katwijk-Klein Duin. De schaal der voorwerpen 1, 5 en 6 is ca. 1:8, de rest is ca. 1:4.

Tabel 1. Overzicht van de onvergankelijke bijgaven in de zwaardgraven graf 30, 32 en 33 van het grafveld Katwijk – Klein Duin.

graf 30	graf 32	graf 33
zwaard (spatha) met schede	éénsnijdend zwaard (Langsax) met schede	zwaard (spatha) met schede en waarschijnlijk oorspronkelijk al verbogen en gebroken
lans	schild twee lansen	lans bijl
glazen tuimelbeker gesp van buikriem	glazen tuimelbeker	glazen diepe tuimelbeker
	mes klapmes haaksleutel pincet spatel ?	mes

leeftijdsgroepen en niet aan sociale klassen. De afgelopen decennia is men nieuwe wegen ingeslagen door niet alleen de voorwerpen te bestuderen maar onder meer te kijken naar de aanwezigheid van verwantschapsgroepen binnen grafvelden en het centraal stellen van de context en het grafritueel.⁵⁴

Van de wapengraven zijn het speciaal degene met een zwaard die onze aandacht opeisen. Deze begravingen vallen meestal op door hun 'rijkere' uitrusting met andere wapens en overige voorwerpen. Ze komen naar verhouding maar weinig voor. Dit wijst erop dat we te maken hebben met een weloverwogen keuze voor deze vorm van begraven. Opvallend is dat het voorkomen en de datering van deze graven typisch is voor regio's die op dat moment behoren tot het 'buitengebied' van het Merovingische Rijk. Deze kenmerken zich door een onstabiele politieke situatie en een erfopvolging van sociale posities die veelal niet vastlagen in regels. In deze competitieve sfeer moest de machtspositie telkens weer gedefinieerd worden. De intensiteit van het contact van de regionale elite met de Merovingische wereld speelde hierbij een cruciale rol. In deze situatie vormde een begrafenis voor de nabestaanden een uitgelezen moment om aan de omgeving te laten zien wat ze letterlijk en figuurlijk waard waren, of – belangrijker nog – meenden te zijn. De gebruikte grafgiften verwezen daarbij naar de in de boeren-krijger samenleving belangrijk geachte waarden van krijgshaftigheid, feesten (drinkgelagen) en lichaamsversiering. Wat daarnaast ook een rol kan hebben gespeeld is het creëren van een belangrijke voorouder in het hiernamaals die als hogere macht de bijbehorende groep bescherming bood. In samenhang hiermee wijzen de zwaardgraven mogelijk naar het belang van families die als volgelingen van de Merovingische (of Friese?!) koning waren beloond met nieuw landbezit. Op het moment dat de maatschappelijke verhoudingen gestabiliseerd waren en de adel zich ontwikkelde had tot een gesloten klasse met geboorterechten, was er geen behoefte meer aan een opzichtig grafritueel. Met de komst van het christendom verplaatste de elite de voorouderverering naar de door henzelf gestichte eigenkerken.⁵⁵

Met hun datering aan het einde van de 7de en de (eerste helft van de) 8ste eeuw zijn de Katwijkse zwaardgraven het sluitstuk van de in het Hollandse kustgebied voorkomende zwaardgraven. Oudere voorbeelden zijn één of twee mogelijke zwaardgraven uit het grafveld bij Rijnsburg uit de 7de eeuw en een graf uit het laatste kwart van dezelfde eeuw bij de kerk in het castellum van Valkenburg.⁵⁶ Dit laatste graf is mogelijk een christelijk stichtergraf van een wellicht ernaast gebouwde eerste houten kerk.⁵⁷ Het is geen toeval dat deze dateringen vallen binnen de periode van de machtsstrijd tussen de Friezen en Franken over de he-

54 Voor een uitgebreider overzicht over de verschillende archeologische benaderingen van grafveldanalyse zie: H. Härke, 'Social analysis of mortuary evidence in German protohistoric archaeology', *Journal of Anthropological Archaeology* 19 (2000) 369-385 en F. Theuvs & M. Alkemade, 'A kind of mirror for men: sword depositions in late antique Northern Gaul', in: F. Theuvs & J.L. Nelson (red.), *Rituals of power. From Late Antiquity to the Early Middle Ages (The Transformation of the Roman World 8)* (Leiden/Boston/Keulen 2000) 401-476.

55 H. Steuer, 'Archaeology and history: Ten proposals on the social structure of the Merovingian kingdom', in: K. Randsborg (red.), *The birth of Europe, archaeology and social development in the first millennium A.D.* (Rome 1989) 100-122; Theuvs & Alkemade, 'A kind of mirror for men'.

56 Voor Rijnsburg zie M.F.P. Dijkstra, *Rondom de mondingen van Rijn en Maas. Zuid-Holland, in het bijzonder het Oude Rijnmondgebied, tussen de 3e en 9e eeuw* (proefschrift Universiteit van Amsterdam, in voorbereiding).

Voor Valkenburg zie A.E. van Giffen, 'De Romeinse castella in de dorpsheuvel te Valkenburg aan de Rijn (Z.H.), (Praetorium Agrippinae) II. De opgravingen in 1942-1943 en 1946-1950', *Jaarverslag van de Vereniging voor Terpenonderzoek* 33-37 (1948-1953) (1955) 1-209, 34-50.

57 De aanwezigheid van grafgiften in christelijke context is zo kort na de kerstening van het gebied niet ongewoon, zie W.A. van Es, *Grafritueel en kerstening* (Bussum 1968) 11, 18. Voor de Valkenburgse kerkgeschiedenis zie Dijkstra, *Rondom de mondingen van Rijn en Maas*.

gemonie in het westelijk kustgebied. Deze strijd beleefde op militair gebied een hoogtepunt in de periode van circa 690-719 en bracht heel het Hollandse kustgebied tot aan het Vlie in Frankische handen.⁵⁸ Eenzelfde verband tussen het voorkomen van meer wapengraven en de Frankische verovering is te bespeuren in Centraal- en Oost-Nederland en het Fries-Groningse en Noord-Duitse kustgebied.⁵⁹

Valt er aan de hand van de gegevens over de Katwijkse zwaardgraven nu nog meer te zeggen over de achtergrond van de begravingen? De lijkbegravingen liggen tot een halve meter dieper dan de meeste overige graven en het is niet onmogelijk dat ze afgedekt waren door een grafheuvel. Hun ligging wijkt af van een voor christenen in deze periode gebruikelijke oriëntatie met het hoofd naar het westen, zodat we eerder uit kunnen gaan van een heidense achtergrond van de begravingen, speciaal in het geval van het crematiegraf.⁶⁰ Bovendien zijn elitaire christelijke begravingen in deze tijd juist eerder te verwachten bij de nabijgelegen oudst bekende kerkstichtingen als Valkenburg en Kerkwerve (Oegstgeest).

Lastiger is het om tussen de zwaardgraven een onderscheid te maken in tijd en familiegroepen. De wapencombinaties in de graven lijken te wijzen op verschillende opeenvolgende generaties die hier ter aarde zijn besteld. Graf 33 wijst er aan de andere kant op dat we rekening moeten houden met het gebruik van oudere erfstukken. De meegegeven bijl en lans zijn namelijk volgens de reguliere dateringen enkele generaties ouder dan het drinkglas. Hieruit blijkt het grotere belang dat bij deze begrafenis werd gehecht aan de rol van de voorouders of aan het prestige van de overledene. Vreemd genoeg is in dit graf tevens een zwaard gevonden dat bij de teraardebestelling reeds gebogen en gebroken lijkt te zijn. Een mogelijke verklaring hiervoor is vooralsnog moeilijk te geven. Vond men de bijl misschien noodzakelijk ter compensatie van de bij een conflict gebroken zwaard, of had de familie dit laatste wapen zelf vernield om de onaantastbaarheid ervan in het hiernamaals te benadrukken?

In het grafveld kunnen de belangen van twee tot drie of misschien wel vijf families tot uitdrukking zijn gekomen, die behoefte hadden aan het maken van een *statement* in turbulente tijden. Vanwege het heidense karakter van de zwaardbegravingen denken we eerder aan groepen die uit de regio zelf afkomstig waren. Dit zegt op voorhand niets over hun loyaliteit aan Frankische of Friese facties. Het is goed denkbaar dat de hier begravenen behoorden tot de moeilijk definieerbare groep van de *homines franci*, een aan de Frankische koning gelieerde vazallengroep.⁶¹ Mogelijk is het voorkomen van juist een crematiegraf met zwaard een indicatie voor een duidelijke politieke stellingname tegen de invloed of aanwezigheid van de christelijke, (pro-)Frankische machthebbers.⁶²

Een resterende vraag is natuurlijk wat voor soort elite bij de zwaardgraven hoort. Een antwoord daarop is voor archeologen geen uitgemaakte zaak. Gezien het regelmatig voorkomen van dit type graven en de matige kwaliteit van de meegegeven objecten komen we al gauw in de onderste regionen van de prefeodale adel terecht. Steur denkt bij deze late wa-

58 Voor een gedetailleerd overzicht van de gebeurtenissen zie Blok, *De Franken*, 43-50.

59 E. Knol & X. Bardet, 'Carolingian weapons from the cemetery of Godlinze, the Netherlands', in: H. Sarfatij e.a. (eds.), *In discussion with the past. Archaeological studies presented to W.A. van Es (Amersfoort 1999)* 213-225.

60 Of het hoofd van de zwaardgraven in noordelijke of zuidelijke richting lag is niet bekend. Crematie is in deze tijd als typisch heidens te beschouwen, zie Van Es, *Grafritueel*, 16.

61 Zie voor de *homines franci* onder meer E.J. Harenberg, 'De *homines franci* uit de Codex Lareshamensis', in: C.M. Cappon e.a. (red.), *Ad fontes. Opstellen aangeboden aan prof. dr. C. van de Kieft ter gelegenheid van zijn afscheid als hoogleraar in de middeleeuwse geschiedenis aan de Universiteit van Amsterdam (Amsterdam 1984)* 39-60.

62 Knol & Bardet, 'Godlinze', 218.

Afb. 8. Artist impression van de begrafenis van de man uit graf 32. Tekening Menno Dijkstra.

pengraven eerder aan de laatste der vrijgeborenen of onafhankelijke boeren, die we normaliter tegenkomen in kleine familiegrafveldjes op het erf van een nederzetting. Zij behoorden nog niet toe aan een grotere domeinheer met bijbehorende kerk die zijn status al geconsolideerd had.⁶³ Al met al moeten we denken in de richting van enkele leden uit de brede laag van een regionaal actieve ‘lage adel’ en/of vrije, onafhankelijke boeren die de beschikking hadden over slechts een handvol nederzettingen. Langs welke weg(en) het grafveld uitgegroeid kan zijn tot een regionale vergader- en huldigingsplaats en welke consequenties voortvloeien uit deze aanname bespreken we hieronder.

Van grafveld naar huldtoneel

Accepteren we het vroegmiddeleeuwse Katwijkse grafveld als de mogelijk oorspronkelijke locatie voor de belangrijkste vergader- en huldigingsplaats voor de Rijnlandse plattelandsbevolking, dan kunnen daarvoor de volgende achterliggende redenen bepalend zijn geweest. Op de eerste plaats sloot het gebruik van deze plaats aan bij het plaatselijke gewoonterecht, waar de eerste graaf zich maar naar te voegen had wilde hij niet in conflict komen met zijn onderdanen. Het grafveld, in gebruik vanaf circa 575, is het enige dat vooralsnog bekend is voor het gebied direct ten zuiden van de Rijnmond en kan al lang een bovenlokale betekenis hebben gehad voor een ‘Zuidgouw’. Ten tweede bestaat een meer tegengestelde mogelijkheid, namelijk dat het grafveld speciaal door de aanwezigheid van teraardebestellingen van *homines franci* een nieuwe, politieke dimensie kreeg. Daarmee was de locatiekeuze de eerste tijd een uiting van een pro-Frankische houding en stond het ten dienste van de nieuwe politieke situatie.

Een derde punt betreft de regionale betekenis van de ontmoetingsplaats. Waarom speelde zij voor het gehele Rijnland een rol? Dit hangt samen met een aantal mogelijkheden: zo lag de plaats verkeersgeografisch gunstig voor het samenkomen van mensen die veel verspreid grondbezit in de regio hadden. Verder kon de aard van de met het grafveld verbonden

63 Steuer, ‘Archaeology and history’, 116.

families, regionaal actieve onafhankelijke vrijen en/of lage prefeodale adel, een doorslaggevende rol hebben gespeeld. Figuren als *Thaitlind*, *Reginberto*, *Erulfus*, *Radulfus* en *Aldburga*, die we niet veel later in de goederenlijst van de Utrechtse St. Maartenskerk als schenkers van grond tegenkomen.⁶⁴ Overige vragen, die we omwille van het hoge speculatieve gehalte slechts naar voren willen brengen, zijn die van enig verband tussen de locatiekeuze en hier aanwezig grafelijk familiebezit en zo ja, of hieraan een grafelijke inbeslagname aan ten grondslag ligt.

Dit alles leidt tot de constatering dat de locatiekeuze voor het Katwijkse huldtoneel meer was dan alleen maar het verkiezen van de eerste de beste bult in het landschap. Men gebruikte daarvoor een zinvolle plaats, die verwees naar de voorouders van enkele invloedrijke (adellijke?) families die daar samenkwamen. Naarmate de tijd verstreek en het politieke landschap veranderde, zal het directe verband met de locatie zijn verminderd en nam het traditionele aspect de overhand. De latere verplaatsing naar de grafelijke hof zorgde tenslotte voor nog meer vervreemding van de oorspronkelijke band. Toch zouden we in de status van de opgeroepen personen zoals we die uit de laat-middeleeuwse bronnen kennen – leden van de lage adel en ambachtsvertegenwoordigers – nog enige verwantschap met de onderdanen kunnen zien die van origine te Katwijk bijeenkwamen.

De bovengenoemde overwegingen zijn eveneens van toepassing op de locatiekeuze van de Schepelenberg binnen Kennemerland als ontmoetingsplaats. De overeenkomstige landschappelijke situering werpt wel vragen op ten aanzien van een bewuste planning en welke van de twee plaatsen daarbij tot voorbeeld heeft gediend. Is het Huldtoneel bij Heemskerk toch een kunstmatig opgeworpen heuvel, waarbij men de situering van het Katwijkse grafveld in het achterhoofd hield, of heeft men zich simpelweg bediend van een bestaande grafheuvel? In het geval het Huldtoneel een oudere grafheuvel is, moeten we de overeenkomst met Katwijk dan verklaren als een invloed (door familiebanden?) van noord naar zuid?

Tenslotte kunnen we ons in een breder verband afvragen welke plaatsen binnen oudere bestuurseenheden van Holland oorspronkelijk nog meer als belangrijke regionale ontmoetingsplaats hebben gediend. Interessante plaatsen in het vroegmiddeleeuwse Maasland zijn locaties als het op de Naaldwijkse Geest gelegen vroegmiddeleeuwse grafveld of misschien *Harago* (de oude naam van Kethel) bij Vlaardingen, waar men de aanwezigheid van een heidens heiligdom vermoedt.⁶⁵ Een aan de Maasmond gesitueerde ontmoetingsplek zou later geheel uit het geheugen zijn verdwenen door de overname van de functie door de steden. Aan het noordelijke uiteinde van Holland denken we voor de Texelse gouw aan de eerder genoemde Sommeltjesberg.⁶⁶

Besluit

In dit artikel hebben we voornamelijk langs archeologische weg gekeken naar twee voor de Hollandse geschiedenis intrigerende locaties, die lange tijd belangrijke – en op sommige momenten misschien wel de belangrijkste – centrale plaatsen in het westelijk kustgebied waren voor de (vroeg)middeleeuwse politieke organisatie en besluitvorming. De beschikbare informatie over de Heemskerkse Schepelenberg leidde aan de hand van overeenkom-

64 Henderikx, 'The lower delta of the Rhine and the Maas', 550-552.

65 J.H. Holwerda en N.J. Krom, 'Opgravingen te Naaldwijk.', *OMROL* 1 (1907) 27-28. Voor Harg: Blok, *De Franken*, 67.

66 Erdrich, 'Wirtschaftsbeziehungen' en Woltering, 'De Sommeltjesberg op Texel'.

sten in vorm, landschappelijke situering en wellicht ook de functie als grafveld of -heuvel, tot de hypothese dat de Katwijkse huldigingsplaats oorspronkelijk gesitueerd was ter plaatse van het vroegmiddeleeuwse grafveld aldaar. Enkele opvallende graven in dit grafveld lijken door hun datering en geladen maatschappelijke betekenis de hypothese te ondersteunen. De potentiële betekenis van het Katwijkse grafveld maakt dat we extra zuinig moeten zijn op wat ons rest van de Schepelenberg, want wie weet welke informatie hierin nog besloten ligt. Het is één van de weinige wegen waarlangs ons een blik wordt gegund op een aspect van de vroegmiddeleeuwse prefeodale adellijke wereld. Elk hier geopperd antwoord op de door ons gestelde vragen levert vanzelfsprekend een aantal nieuwe, onvoldoende beantwoordbare vragen op, maar we hopen dieper te zijn doorgedrongen in de betekenis van beide plaatsen. In ieder geval waren zij voor hun tijd zeldzaam van aard, edel in bedoeling en gepast van uitvoering.⁶⁷

67 Beide auteurs willen prof.dr. H.A. Heidinga en drs. J.C. Besteman bedanken voor hun kritische opmerkingen op een eerdere versie van dit artikel.

Toernooicultuur en adelscultuur in middeleeuws Holland

De ridderlijke cultuur van de late Middeleeuwen had een sterk internationaal karakter. In uiterlijke vormen, gedrag en gedachtengoed bestond in heel West-Europa een grote mate van verwantschap en overeenstemming. Wel tekenden zich duidelijke verschillen af in intensiteit en impact tussen centrale en meer perifere regio's. De ridderlijke wereld kende een rand. Dit artikel beoogt de positie van het graafschap Holland te bepalen op de ridderlijke kaart van West-Europa aan de hand van een fenomeen dat bij uitstek ridderlijk genoemd kan worden: het toernooi. Welke plaats nam dit verschijnsel in de adelscultuur van middeleeuws Holland in?

Dankzij een reeks publicaties in de voorbije decennia is duidelijk geworden dat de Hollandse adel in de Middeleeuwen veel meer was geïntegreerd in de West-Europese riddercultuur dan velen voor mogelijk hadden gehouden. Inmiddels staat wel vast dat de ridderlijke cultuur die we vooral hebben leren kennen uit Franse en Zuid-Nederlandse literatuur en adellijke biografieën, ook het adellijke leven in Holland diepgaand heeft beïnvloed. Er is dan ook geen reden onderscheid te maken tussen de adelscultuur van het zuiden, gekenmerkt door hoofds-ridderlijke 'levens- en gedachtenvormen', en die van het noorden, waar een nuchtere, meer burgerlijke blik op de werkelijkheid zou overheersen, zoals door Huizinga werd verondersteld.¹ De hoge waardering van ridderlijke waarden in de hofliteratuur in Holland bijvoorbeeld laat zien welke belangrijke rol ridderlijkheid speelde in de hoofden van de vorst en zijn hovelingen. Ook de ruime verbreiding van de riddertitel en het relatief grote enthousiasme voor ridderlijke ondernemingen als de Pruisenreizen, een soort kruistochten tegen de heidenen in Litouwen, wijzen erop dat ridderlijkheid bij Hollandse edelen hoog in het vaandel stond.²

De beoefening van toernooien en steekspelen kan eveneens beschouwd worden als een indicator van de verbreiding van een ridderlijk waardenpatroon. Toernooien, te definiëren als gereguleerde 'oefengevechten' tussen groepen ridders die tegelijk het strijdperk betreden, en steekspelen, waarin steeds twee individuele ridders te paard op elkaar inrijden, waren bij uitstek ridderlijke evenementen.³ Ze vormden een ideaal oefenterrein als voorbereiding op de veel riskantere gevechten in oorlogstijd. Ook boden ze aan de ridder de gelegenheid zijn kracht en behendigheid te tonen, bij voorkeur aan een publiek van hofse dames. Vaak sloten de gevechten in hun vorm en entourage bewust aan bij de fictieve wereld van de ridderroman, fictie die op haar beurt de realiteit ging beïnvloeden. Dit 'romantische' spel had nog een duidelijke functie: het was een middel waardoor de ridderadel zich als groep onderscheidde van groepen met een andere levenswijze. Het toernooi diende mede

- 1 Johan Huizinga, *Herfsttij der middeleeuwen. Studie over levens- en gedachtenvormen der veertiende en vijftiende eeuw in Frankrijk en de Nederlanden* (z. pl. 1999²⁵), 112-113.
- 2 O.a. F.P. van Oostrom, *Het woord van eer. Literatuur aan het Hollandse hof omstreeks 1400* (Amsterdam 1987); W. van Anrooij, *Spiegel van ridderschap. Heraut Gelre en zijn ereredes* (Amsterdam 1990); Jeanne Verbij-Schillings, *Beeldvorming in Holland. Heraut Beyeren en de historiografie omstreeks 1400* (Amsterdam 1995); A. Janse, 'Ridderslag en ridderlijkheid in laat-middeleeuws Holland', *Bijdragen en Mededelingen voor de Geschiedenis der Nederlanden* 112 (1997) 317-335; idem, *Ridderschap in Holland. Portret van een adellijke elite in de late Middeleeuwen* (Adelsgeschiedenis 1) (Hilversum 2001); Malcolm Vale, *The princely court. Medieval courts and culture in North-West Europe* (Oxford 2001) o.a. 192-194; Paravicini, *Die Preussenreisen des europäischen Adels I* (Beihefte der Francia 17/1) (Sigmaringen 1989).
- 3 Het begrip 'toernooi' kan ook in ruime zin gebruikt worden als verzamelnaam voor alle ridderlijke oefengevechten. Zo ook in dit artikel.

ter bevestiging van de ridderlijke status. Vandaar dat ambitieuze burgers in sommige steden hun eigen steekspelen gingen organiseren om uiting te geven aan hun adellijke aspiraties.

Het toernooi diende behalve militaire en sociale ook politieke doeleinden. Het kon fungeren als podium voor coalitievorming of broeinest van politieke oppositie. De door vorsten georganiseerde toernooien stonden in dienst van de politieke en militaire steun aan zijn gezag. Ze vormden vaak een belangrijk onderdeel van hoffeesten, die een integrerende werking hadden door de eenheid van het hofgezelschap te benadrukken. En wat kon beter dienen als demonstratie van eensgezindheid dan het voeren van een gezamenlijke strijd, al droeg die strijd het karakter van een spel?

Aangezien de Hollandse adel deel uitmaakte van de internationale ridderlijke wereld, ligt het voor de hand dat er ook in Holland toernooien werden georganiseerd. Er is bovendien geen enkele reden aan te nemen dat de functie van het toernooi in Holland een andere was dan elders. Wel kunnen we ons afvragen wat de invloed is geweest van enkele omstandigheden waarin Holland afweek van andere gewesten. Ten eerste de ligging: Holland lag aan de periferie van de ridderlijke wereld. Het was dus geen natuurlijk ontmoetingspunt voor ridders uit verschillende territoria, zoals Henegouwen en Noord-Frankrijk dat wel waren. Ten tweede het feit dat Holland vanaf 1299 deel uitmaakte van een personele unie. Het spreekt voor zich dat de aan- of afwezigheid van het hof binnen het graafschap van groot belang is geweest voor de aard en intensiteit van de toernooicultuur in Holland. Beide factoren moeten we in het oog houden als we ons een beeld willen vormen van de betekenis van het toernooi als ridderlijk fenomeen in Holland en daarmee van het ridderlijke karakter van de Hollandse adel.

Bij deze beeldvorming is het ook van belang de bronnensituatie in aanmerking te nemen. Er zijn niet veel tastbare en zichtbare bewijzen van de Hollandse riddercultuur bewaard gebleven. Beschrijvingen in de historiografie zijn schaars. We moeten het grotendeels hebben van een reconstructie op basis van prozaïsche, administratieve bronnen, al kunnen die beeldend genoeg zijn. Een enkele post in een hofrekening bijvoorbeeld kan een wereld oproepen van blinkende harnassen, kleurige vlaggen, danspartijen en exorbitante banketten. Maar hoe moeten we de situatie inschatten ten aanzien van een periode waarvoor dit type bron niet bewaard is gebleven? Om nog maar te zwijgen van de vrijwel algehele afwezigheid van adelsrekeningen.⁴ We zullen ons er voortdurend van bewust moeten zijn dat de eenzijdigheid van het bronnenmateriaal gemakkelijk kan leiden tot een vertekening van het beeld. Dat geldt met name voor de vroegste periode.

De 13de eeuw

Strikt genomen hebben we geen harde bewijzen dat er in Holland in de 13de eeuw toernooien of steekspelen zijn georganiseerd. Dat is echter geen reden bij de adel in Holland een afwijkend gedragspatroon te veronderstellen. De opmars van de riddertitel in de eerste helft van de 13de eeuw bewijst het tegendeel.⁵ Bovendien zijn er wel min of meer concrete aanwijzingen op grond waarvan we de organisatie van dergelijke ridderlijke festijnen vóór 1300 binnen de grenzen van het graafschap mogen veronderstellen.

4 Met uitzondering natuurlijk van de Bloise rekeningen, maar hoe 'Hollands' zijn die? In het hiernavolgende grijp ik deels terug op mijn *Ridderschap in Holland*, 336-344.

5 A. Janse, 'Adel en ridderschap in de tweede helft van de dertiende eeuw', in: D.E.H. de Boer, E.H.P. Cordfunke en H. Sarfatij (red.), *Wi Florens... De Hollandse graaf Floris V in de samenleving van de 13de eeuw* (Utrecht 1996) 154-172, aldaar 158.

Een eerste aanwijzing vinden we in de *Rijmkroniek* van Philippe Mousket, een Doornikse burger die één van de eerste belangrijke leken-chroniqueurs was in de Zuidelijke Nederlanden. De *Rijmkroniek*, geschreven omstreeks het midden van de 13de eeuw, behandelt de geschiedenis van de Franse koningen tot 1243, maar heeft in het laatste deel ook veel aandacht voor noordelijke zaken. Mousket vertelt over graaf Willekin de Hollande [Willem I], die een zoon had, Florekin geheten, bij ons bekend als Floris IV (1222-1234). Deze wordt geschetst als een uitermate ridderlijke figuur, die groot geworden was met *gentillesse* en rijkdommen had vergaard door *largesse*. Hij trad op als genereus patroon van jonge ridders. Degenen die rondtrokken om toernooien te bezoeken, werden door hem begunstigd. Ook hijzelf nam graag deel aan toernooien en behoorde daarin vaak tot de uitblinkers. Tijdens een van deze evenementen werd hij door jaloerse tegenstanders gedood. Gezien de namen van zijn moordenaars (*Robiers de Boves*, *Ansaus d'Ille* en *Simons de Clermont*) mogen we aannemen dat de episode zich in Noord-Frankrijk heeft afgespeeld. Onafhankelijk daarvan komt het gegeven ook voor in Noord-Duitse en Friese bronnen.⁶

In het begin van de 14de eeuw wordt het verhaal in een geromantiseerde vorm verwerkt in een tweede versie van de *Rijmkroniek* van Melis Stoke (omstreeks 1315). Daarin wordt Floris geschilderd als een man die in zijn leven veel ridderlijke daden verrichtte en om zijn kracht en hoofsheid geliefd was bij de vrouwen.⁷ Dat laatste werd hem noodlottig in 1234, toen hij op het toernooi in Corbie zoveel indruk maakte op de gravin van Clermont, dat haar man jaloers werd en graaf Floris tijdens het toernooi vermoordde. Het verhaal had zo uit een ridderroman weggelopen kunnen zijn. Welke bronnen Stoke voor dit verhaal heeft aangeboord, is onbekend. Misschien moeten we denken aan een traditie die via het Henegouwse gravenhuis, dat in 1299 ook in Holland aan de macht kwam, in het noorden is terecht gekomen. In de familie van de Hollands-Henegouwse graaf waren namelijk connecties met de Noord-Franse adel. Een jongere zuster van graaf Willem III was gehuwd met een zoon van een graaf van Clermont.⁸ Hoe het ook zij, de deelname van Floris IV aan een Noord-Frans toernooi is voldoende in de bronnen verankerd, om serieus genomen te kunnen worden.

Het feit dat een Hollandse graaf in 1234 een toernooi in Corbie bezocht, betekent dat hij deel uitmaakte van de hoofds-ridderlijke cultuur van Noordwest-Europa in deze dagen. En ongetwijfeld niet alleen hij. Toernooien waren in deze periode nog massa-gevechten, waaraan grote groepen ridders deelnamen. De graaf van Holland zal zonder enige twijfel vergezeld zijn geweest van ridders uit Holland en we mogen dus aannemen dat het toernooiwezen ook in het adellijke leven in Holland zelf een zekere betekenis gehad moet hebben. Ook al vinden we daarvan geen rechtstreekse getuigenissen, de toernooiheld Floris IV moet toch ook in Holland, bijvoorbeeld in Den Haag waar hij een huis liet bouwen, het toernooispeel beoefend hebben, samen met zijn ridders. Zijn broer Willem, die optrad als voogd voor graaf Willem II, sneuvelde in 1238 in een toernooi, en zijn zoon Floris, die optrad als voogd voor Floris V, vond de dood in 1258 tijdens een toernooi in Antwerpen.⁹ Opnieuw geen hard

6 H. Bruch, 'Floris IV sneuvelt in een tournooi', *Spiegel Historiaal* 19 (1984) 93-96; H.Th. Lambooi en J.A. Mol (red.), *Vitae abbatum Orti Sancti Marie. Vijf abtenlevens van het klooster Mariëngaarde in Friesland* (Hilversum/Leeuwarden 2001) 441 (*Vita Ethelgeri*, c. 43).

7 *Rijmkroniek van Melis Stoke*, ed. W.G. Brill, Werken Historisch Genootschap, nieuwe serie 40 en 42 (Utrecht 1885; reprint Utrecht 1983) III vss. 588-592.

8 A.W.E. Dek, *Genealogie der graven van Holland* (Zaltbommel 1969*) 39. Vgl. ook een andere zuster die in 1296 met Raoul de Clermont († 1302) trouwde, *ibidem*, 38.

9 *Rijmkroniek van Melis Stoke*, IV, vss. 29-43.

bewijs dat er in Holland zelf toernooien georganiseerd werden, maar er is niet veel reden daaraan te twijfelen. Ridderlijke idealen en levensvormen hielden geen halt bij de grote riviervieren, maar drongen ook door tot de adellijke cultuur in het noorden.

Een tweede, nog sterkere aanwijzing dat de ridderlijke toernooicultuur ook in het Holland van de 13de eeuw een rol speelde, vinden we in een oorkonde van graaf Floris V, gedateerd op Pasen (2 april) 1279, waarin de graaf verklaart aan Hendrik van Luxemburg, heer van La Roche, het bedrag van 600 tournooise ponden schuldig te zijn voor het verlies van strijdpaaarden te Geertruidenberg.¹⁰ De (Latijnse) oorkonde zelf is niet bewaard gebleven, maar de inhoud is bekend dankzij een vijftiende-eeuwse, Franstalige inventaris van oorkonden, bewaard in het kasteel van Luxemburg. De paarden worden daarin aangeduid als *dextriaz* (Latijn: *dextrarii*), wat duidt op kostbare, goed-getrainde strijdpaaarden. De achtergrond van deze tekst kan zijn geweest, dat enkele ridders van Floris tijdens een toernooi, gehouden buiten de muren van Geertruidenberg, door Hendrik van Luxemburg uit het zadel waren gestoten, waarna Hendrik de paarden had buitgemaakt en alleen tegen een vergoeding – of een schuldbekentenis in dit geval – wilde teruggeven.¹¹ De genoemde 600 tournooise ponden vertegenwoordigen een aanzienlijk bedrag. Paarden van 100 pond behoorden al tot de topklasse, terwijl slechts enkelingen zich duurdere strijdpaaarden van 100 tot 300 ponden konden veroorloven. De prijs van zo'n paard uit de topklasse stond voor vele lage edelen gelijk aan een jaarinkomen.¹² Gezien de status van de Hollandse graaf betrof de vergoeding waarschijnlijk twee tot zes paarden.

In theorie zou de vergoeding ook een andere achtergrond gehad kunnen hebben. In tijden van oorlog werden ridders die tegen betaling in het leger van een vorst streden namelijk door de vorst schadeloos gesteld voor het verlies van hun paarden, de zogenaamde *restauro equorum*.¹³ Toch is deze laatste verklaring niet de meest waarschijnlijke. Van oorlogvoering in en om Geertruidenberg rond deze tijd is immers niets bekend, en bovendien beschikken we over een andere oorkonde van graaf Floris die gedateerd is 'ten tijde van ons feest gehouden in Geertruidenberg [...], in het jaar 1278'. Als we aannemen dat in deze datering de Paasstijl gebruikt is, en dat de tekst dus moet zijn uitgevaardigd tussen Pasen (17 april) 1278 en 1 april 1279, zou de relatie met de strijdpaaarden gelegd kunnen worden. Weliswaar zijn de dagen vlak voor Pasen niet de meest waarschijnlijke tijd van het jaar voor het houden van een feest dat gepaard ging met ridderlijke steekspelen en toernooien, maar wellicht is de schuldbekentenis pas enige tijd na afloop van het toernooi opgemaakt en ging het om een Vastenavond-toernooi, dat half februari 1279 was gehouden.

Soortgelijke schuldbekentenissen of andere aanwijzingen voor het bestaan van een levendige toernooicultuur ten tijde van graaf Floris V kennen we niet, maar welke betekenis we daaraan moeten hechten, is niet helemaal duidelijk. Misschien was Floris inderdaad

10 J.G. Kruisheer (ed.), *Oorkondenboek van Holland en Zeeland tot 1299*, IV (Assen 1997) (hierna: OHZ IV) nr. 1865. In mijn *Ridderschap in Holland. Portret van een adellijke elite* (Adelsgeschiedenis 1) (Den Haag 2001) 336 suggereer ik ten onrechte dat er twee oorkonden voor Hendrik van Luxemburg zijn bewaard.

11 Zie bijv. Larry D. Benson, 'The tournament in the Romances of Chrétien de Troyes and l'Histoire de Guillaume de Maréchal', in: Theodore M. Andersson en Stephen A. Barney (red.), *Contradictions: from Beowulf to Chaucer. Selected Studies of Larry D. Benson* (Aldershot 1995) 266-293, aldaar 276.

12 Malcolm Vale, 'Warfare and the life of the French and Burgundian nobility in the late Middle Ages', in: *Adelige Sachkultur des Spätmittelalters. Internationales Kongress Krems an der Donau*, 22. bis 25. september 1980, (Österreichische Akademie der Wissenschaften, philologisch-historische Klasse, Sitzungsberichte 400) (Wenen 1982) 169-194.

13 Andrew Ayton, *Knights and warhorses. Military service and the English aristocracy under Edward III* (Woodbridge 1999²) 84 e.v.

geen groot liefhebber van toernooien. Anderzijds is het niet uit te sluiten dat we, als gevolg van het gebrek aan bronnen die ons iets zouden kunnen vertellen over het dagelijks hofleven, ons van dat hofleven een te sober beeld hebben gevormd. De vermelding van een toernoosvelt in Katwijk omstreeks 1280 geeft wat dat betreft te denken.¹⁴ Bovendien is het aannemelijk dat toernooien ook buiten het hof door de adel werden georganiseerd, al geven de bronnen ons op dit punt helaas geen enkel houvast.

De 14de eeuw

Nog voordat het toernooiwezen in Holland echt tevoorschijn komt dankzij de Hollandse hofrekeningen van de graven en gravinnen, bewaard gebleven vanaf de jaren dertig van de 14de eeuw, vangen we enkele glimpen op van de organisatie van en deelname aan toernooien zoals die worden beschreven in de kroniek van Willem Procurator. Deze geschiedschrijver begon rond 1320 als kapelaan van de heren van Brederode aan een vervolg op het *Chronicon Egmundanum*, welk werk hij na zijn intrede in het klooster Egmond omstreeks 1322 voortzette tot 1332. Zijn kroniek is opgezet in annalenvorm, met op zichzelf staande mededelingen, geordend per jaar. Vooral voor de periode vanaf 1323 blijkt hij goed geïnformeerd te zijn.¹⁵

Zijn houding ten opzichte van toernooien is ambivalent. Meer dan eens spreekt hij over de ‘dwaasheid van het steekspel’ (*stultitia tyrocinii, hastiludii stultitiam, torneamentorum stultitia*).¹⁶ Ongetwijfeld is dat oordeel ingegeven door de grote risico’s die het steekspel, ook in de 14de-eeuwse vorm, met zich meebracht. Zo vermeldt hij de dood van hertog Jan van Brabant als gevolg van een armwond, hem toegebracht tijdens een toernooi. Kritiek op de adel klinkt ook door in zijn lofzang op de zwaargewonde hertog die ondanks alles de dader genade verleende: ‘Zie hoe edel deze genade, zie hoe genadig deze adel, die in de huidige tijd vele edelen van den bloede verre is’.¹⁷ Anderzijds blijkt de auteur toch veel waardering te kunnen opbrengen voor ridderlijke deugden, ook in de context van toernooien. Hij vertelt bijvoorbeeld met merkbare trots hoe een groepje ridders onder leiding van Jan van Beaumont, een broer van de Hollandse graaf, in 1324 op de terugweg van een militaire expeditie tegen Toulouse in dienst van de Franse koning, deelnam aan een toernooi in Montaguit (Auvergne of Lotharingen). Zij wonnen dat toernooi ‘zoals zij gewoonlijk tegen de Fransen de overwinning behaalden’. Het was voor Willem Procurator vrijwel vanzelfsprekend dat ‘het fanatieke optreden van de Duitsers’ (*furor Theutonicorum*) tot de overwinning leidde. De Fransen wisten slechts door een onverhoedse aanval, ‘met een waarlijk ongehoorde boevenstreek’, nog enkele slachtoffers te maken.¹⁸ Jan van Beaumont wordt later door hem zelfs als tiende aan het bekende rijtje van de Negen Besten toegevoegd.¹⁹

Het toernooi mocht dan vanwege de risico’s een *stultitia* zijn, het bood wel de mogelijkheid het prestige van de graaf aan de buitenwereld te tonen. In dat opzicht kon Willem Procurator in 1323 toch met enige trots melding maken van het feit dat de internationale faam

14 S. Muller Hzn, ‘Het oude register van graaf Florens’, *Bijdragen en Mededelingen van het Historisch Genootschap* 22 (1901) 90-357, aldaar 259.

15 Zie de inleiding op Willem Procurator, *Kroniek*, ed. en vert. Marijke Gumbert-Hepp (Hilversum 2001) 9-13.

16 Willem Procurator, *Kroniek*, 286-287, 310-311, 340-341.

17 *Ibidem*, 178-179.

18 *Ibidem*, 340-341.

19 *Ibidem*, 378-379 en Wim van Anrooij, *Helden van weleer. De Negen Besten in de Nederlanden (1300-1700)* (Amsterdam 1997) 100-101.

van Willem III ervoor zorgde dat ‘alle vorsten van het Duitse rijk die aan deze zijde van Keulen wonen, graaf Willem volijverig toejuichen en om hem te behagen houden zij in zijn verste stad, Haarlem, de dwaasheid van een steekspel’. Het is niet noodzakelijk te denken aan één gebeurtenis in het jaar 1323. De auteur wijst slechts in algemene zin op het opmerkelijke feit dat zelfs Haarlem, een ‘dorpje’ (*villula*) in het noorden van het graafschap, dankzij het prestige van Willem III aantrekkingskracht kreeg op buitenlandse ridders. De opmerking geeft grond aan twee conclusies, enerzijds dat Haarlem in deze jaren meer dan eens het toneel van een internationaal toernooi was, anderzijds echter ook dat het geen vanzelfsprekende locatie was. Het laatste is niet zo verwonderlijk. Geertruidenberg lag als ontmoetingsplaats voor toernooiridders veel meer voor de hand, vanwege de ligging op de grens tussen Holland en Brabant; Haarlem was een plaats aan de periferie. Uit Friesland hoefde men immers niet veel toernooiridders te verwachten.

Waarom kreeg Haarlem dan toch een zekere naam als toernooiplaats? Ook het grootse ridderfeest waarover Jan Beke vertelt en waaraan volgens zijn zeggen duizend ridders deelnamen, vond plaats in Haarlem.²⁰ Mogelijk heeft dit te maken met de aanwezigheid van geschikte accommodatie voor de opvang van grote groepen ridders. In 1310 werd in Haarlem een commanderij gesticht van de Johannieten of Hospitaalridders. Deze orde legde zich oorspronkelijk toe op de verzorging van zieken en de verdediging van het Heilige Land. In Noordwest-Europa concentreerden de activiteiten van de Johannieten zich echter, naast de gewone kloosterlijke bezigheden, op de opvang van reizigers. De huizen waren daarom voorzien van een uitgebreid gastenverblijf, dat soms met het oog op de te verwachten gasten luxueus was ingericht. Het Haarlemse huis fungeerde als vast logeeraadres voor de Hollandse graaf en zijn hof, als zich dat in de stad bevond. In 1332 liet Willem III zelfs expliciet zijn recht op logies vastleggen.²¹ De aanwezigheid van deze accommodatie, nog afgezien van de overige faciliteiten die een grote stad als Haarlem aan ridderlijke gezelschappen bood, zou de aantrekkingskracht als locatie voor toernooien kunnen verklaren.

Willem Procurator suggereert – op zichzelf niet zo opzienbarend – dat de organisatie van toernooien in het noorden sterk afhankelijk was van de aanwezigheid van het grafelijk hof. Toen Willem III bijvoorbeeld in 1329 in het noorden verscheen, na zich lange tijd uitsluitend in Henegouwen te hebben opgehouden, was dat tot grote vreugde van de Hollandse adel, die de gelegenheid direct aangreep om een toernooi te organiseren, dat enkele dagen duurde.²² Twee maanden later verscheen gravin Johanna van Valois eveneens in het noorden. Haar komst bracht onder de bevolking van het graafschap een grote blijdschap teweeg en volgens de Procurator was daar ook reden voor: ‘Immers, er werden voor de door haar uitgenodigde edelen op het feest van Allerheiligen banketten en feestelijkheden gehouden, die er gedurende de zeer vele dagen van haar afwezigheid niet waren geweest.’ Tegelijkertijd verschenen er ook hovelingen die in 1323 hadden gezien hoe Willem III zich had gedragen op het toernooi van Compiègne. Ze ‘zwaaiden de graaf daarover lof toe’.²³ Nog zoveel jaar na

²⁰ Zie daarover Janse, *Ridderschap in Holland*, 336-337.

²¹ J.M. van Winter, ‘Johannieten in Nederland en het Heilige Land’, in: D.E.H. de Boer en J.W. Marsilje (red.), *De Nederlanden in de late middeleeuwen* (Utrecht 1987) 69-79, aldaar 76; P.A. Henderikx, *De oudste bedelordekloosters in het graafschap Holland en Zeeland*, *Hollandse Studiën* 10 (Dordrecht 1977) 82 en 175. Over de stichting van de Johannietiercommanderij Willem Procurator, *Kroniek*, 246-247.

²² Willem Procurator, *Kroniek*, 478-479.

²³ *Ibidem*, 482-483.

dato was het toernooi van Compiègne voor de Hollandse graaf blijkbaar een bron van eer, die door Willem Procurator zonder merkbare afkeuring wordt vereeuwigd.

Hoewel de graaf zich in de ogen van Willem Procurator veel te weinig in het noorden liet zien,²⁴ blijkt uit de rekeningen die ons vanaf de jaren dertig ter beschikking staan, dat in Holland wel degelijk een actieve, door de graaf gestimuleerde toernooi-traditie bestond, die niet fundamenteel afweek van wat we meer naar het zuiden aantreffen.²⁵ Er zijn zelfs vermeldingen van de organisatie van zogenaamde *tafelrondes*, een sterk geritualiseerde vorm van een ridderlijke krachtmeting die het hof als het ware enige dagen veranderde in de wereld van de Arthur-romans. We vinden deze *tafelrondes* ook aan het Engelse hof, vooral ten tijde van Edward III, en in deze periode zelfs ook in een stedelijke context, bijvoorbeeld in Parijs en Doornik.²⁶

De hofrekeningen van Willem IV (1337-1345) laten zien dat de toernooi-cultuur tijdens zijn regering een grote bloei doormaakte. In 1344 en 1345 nam de graaf zelf deel aan tenminste tien toernooien. Na terugkeer van een pelgrimage naar het Heilige Graf in Jeruzalem organiseerde de graaf een 'hof' in Den Haag, dat door Heraut Beyeren wordt gekwalificeerd als *dat schoenste hof dat men ye in een graefscap sach*. Vervolgens reisde de graaf naar Beauvais (*Bevay*) in Frankrijk naar een *tornoy*, waar hij door de deelnemers en toeschouwers werd uitgeroepen tot *die beste grave van al kerstenheyde*.²⁷

Ook graaf Albrecht van Beieren, die Holland en Henegouwen bestuurde in de tweede helft van de 14de eeuw, kan worden beschouwd als een actieve patroon van toernooien. Hij nam bijna jaarlijks deel aan het Vastenavondtoernooi in Mons, maar hij organiseerde ook in Holland ridderlijke evenementen, vooral in de laatste tien jaar van de 14de eeuw, toen hij vrijwel permanent in Den Haag verbleef. In deze jaren werd het hof van Holland een belangrijk centrum van ridderlijke cultuur, waarin de jaarlijkse toernooien met Vastenavond een voorname plaats innamen.²⁸

De bewaard gebleven rekeningen geven over al deze toernooien interessante details, die het ridderlijke karakter van het evenement onderstrepen,²⁹ al krijgen we nooit een compleet inzicht in alle uitgaven. Steeds gaat het om posten met incidentele uitgaven en/of ongespecificeerde verzamelposten. De deelrekeningen waarin alle details waren gespecificeerd, zijn helaas verloren gegaan. Door een gelukkig toeval is echter met betrekking tot het Vastenavondtoernooi van 1391 meer informatie bewaard gebleven. Hoewel de eigenlijke toernooirekening ook hier niet is overgeleverd, vinden we in een bijlage bij de trossiersrekening van dat jaar wel verrassende detailinformatie, die het de moeite waard maakt iets langer stil te staan bij dit specifieke evenement.

24 'Laat hij (...) ook eens een bezoek afleggen in het meer vruchtbare Holland, niet altijd kijkend naar Henegouwen met zijn bloemtooi. Immers Jacob verbond zich, getuige zijn zonen, meer dan eens met Lea, terwijl hij bovenal werd aange trokken door de schoonheid van Rachel.' Ibidem, 312-313. Het onderscheid roept gemakkelijk een beeld op van een tegenstelling tussen het nuchtere noorden en het hoofse zuiden, maar of dit ook de beleving was van graaf Willem III is de vraag.

25 Vale, *Princely court*, 192.

26 Janse, *Ridderschap in Holland*, 338; Juliet V.R. Barker, *The tournament in England, 1100-1400* (Woodbridge 1986) 88-95; P. Avonds, *Koning Artur in Brabant (12de-14de eeuw)*. Studies over riddercultuur en vorstenideologie, Verhandelingen van de Koninklijke Vlaamse Academie van België voor Wetenschappen en Kunsten, Klasse der Letteren 61 nr. 167 (Brussel 1999) 68-69.

27 Janse, *Ridderschap in Holland*, 339; Leiden, Universiteitsbibliotheek, hs. BPL 136d, f. 55.

28 Zie hierover uitvoeriger mijn *Ridderschap in Holland*, 339-341.

29 Truus van Bueren en Jeanne Verbij-Schillings, 'Een rijkgeschakeerde cultuur. De Hollandse kunstproductie in opdracht van hof, klooster en steden', in: Thimo de Nijs en Eelco Beukers (red.), *Geschiedenis van Holland I: Tot 1572* (Hilversum 2002) 197-258, aldaar 200, menen dat het grote steekspel van 1344 op een stelling gehouden werd. Waarschijnlijker is dat de 'tymmeringe' waarvan in de rekeningen sprake is, betrekking heeft op de tribunes voor de gasten en misschien ook op de afbakening van het strijdperk.

Het Vastenavondtoernooi van 1391

In de week van 5 februari 1391 werd in Den Haag een groots *feeste ende hof*³⁰ gehouden, dat in de Franstalige rekening van Willem van Oostervant, Albrechts oudste zoon, wordt aangeduid als een *fieste de joustez*, een steekspel dus.³¹ Wat we verder over dit steekspel weten, danken we vooral aan een bijlage van drie folia bij de tesoriersrekening van dat jaar, opgesteld onder verantwoordelijkheid van de tesorier, de Henegouwse edelman Jean de Gommegnies. De bijlage wordt als volgt gepresenteerd:

*Dit is sulcke bewisinge als de heer van Gommegnies doet van der feeste ende hof die mijn here mit minen here van Oestervant ende mitten hertoge van Ghelre ende anders in den Haghe hilden opten Vastenavont int jair xc, overmits dat die feest gheordineert was dat men die cost nemen soude van scildekens die ghesent waren ende tmeeste deel ombetaelt sijn ghebleven, ghelijc hierna ghescreven staet.*³²

Het eerste deel van deze zin levert duidelijke, ondubbelzinnige informatie op. Het feest was georganiseerd in het kader van de Vastenavondviering. De organisatoren waren de graaf zelf, zijn zoon Willem van Oostervant en de hertog van Gelre. De rest van de zin is op het eerste gezicht minder duidelijk. Men had blijkbaar besloten dat de kosten van het toernooi gedeekt moesten worden door 'schildjes', die waren rondgestuurd, maar voor het grootste deel niet betaald waren. Wat moeten we ons daarbij concreet voorstellen?

Met behulp van gegevens in de bijlage zelf kunnen we de gang van zaken reconstrueren. Bij de eerste voorbereidingen van het feest werden de kosten geraamd op het aanzienlijke bedrag van 523 pond groten. De graaf en zijn zoon werden geacht 200 pond daarvan zelf te betalen, maar de rest zou gefinancierd moeten worden uit particuliere middelen. Jan van Beest, de 'borduurwerker' (*brodeurewerker*) van Willem van Oostervant, vervaardigde een groot aantal schildjes (*scillekens*), kosten per stuk twee groten, die werden gegeven aan personen, van wie verwacht werd dat zij daarvoor een bedrag zouden doneren ('die men elc op en ghelt settede'). De bedragen varieerden van 1 tot 6 pond. De kostenraming van 523 pond groten bleek goed te zijn ingeschat, want de werkelijke kosten kwamen slechts 12 pond (2 procent) boven de begroting uit, maar de opbrengst van de schildjes viel tegen: van de verwachte 323 pond kwamen er slechts 160 binnen. Dat leidde tot een negatief saldo van 150 pond, welk bedrag door de tesorier in zijn reguliere rekening van dat jaar werd opgenomen.

Particuliere (mede-)financiering van toernooien was niet ongebruikelijk. We kennen andere voorbeelden van edelen die *gheset* waren op een bepaald bedrag, dat wil zeggen dat zij op grond van hun status geacht werden als deelnemers of toeschouwers een deel van de kosten te dragen.³³ Ook het uitdelen van broches in de vorm van kleine schildjes in het kader van de organisatie van toernooien is uit een andere bron bekend, zij het dat de functie van de schildjes daar niet noodzakelijk dezelfde is. In het beroemde toernooiboek van koning René van Anjou (*Traictié de la forme et devis d' ung tournoy*) uit circa 1460 wordt uitvoerig stilgestaan bij de voorbereidingen van een toernooi. Als een vorst het plan opvat een toernooi te organiseren, dient vooraf een jury gevormd te worden van een viertal ridders en kna-

30 Den Haag, Algemeen Rijksarchief, Archief van de Graven van Holland (hierna: AGH), inv.nr. 1246, f. 77.

31 L.Devillers en A. Pinchart (ed.), *Extraits des comptes de la recette générale de l'ancien comté de Hainaut, publié par le cercle archéologique de Mons*, I (Mons 1871) 165.

32 AGH, inv.nr. 1246, f. 77

33 Bijv. Den Haag, Algemeen Rijksarchief, Archief van de Graven van Blois, inv.nr. 40, f. 10-10v, waar gesproken wordt over de heer van Herlaar, die voor een toernooi in Geertruidenberg in januari 1364 *ghelijc anderen baeressen gheset was op lxi scilde*.

pen, die tijd en plaats van het spel vaststellen. Vervolgens wordt het toernooi door een heraut 'uitgeroepen' (*crié*) aan verschillende vorstenhoven. En alle ridders 'die aan het toernooi willen deelnemen om eer te behalen' worden gevraagd kleine schildjes (*de petis escussions*) te dragen die zij van de heraut kunnen krijgen, 'opdat men hen herkent als toernooideelnemers' (*ad ce qu'on congnoisse qu'ils sont des tournoyeurs*). Op die schildjes zijn de vier wapenschilden van de jury-leden geschilderd (zie afbeelding).³⁴ Weliswaar zegt het toernooiboek niets over de financiering van het toernooi, maar het ligt toch wel voor de hand deze schildjes in verband te brengen met de *scillekens* waarvan in het kader van het toernooi van 1391 sprake was. Het is alleszins aannemelijk dat het ook daar ging om kleine wapenschildjes die op de kleding bevestigd konden worden.³⁵

Wel is het de vraag of het dragen van een schildje ook in 1391 werd gezien als een teken van toernooideelname. De lange lijst namen van degenen die een schildje ontvingen en al dan niet het daarvoor begrote bedrag betaalden, geeft in dit verband te denken. Het gaat in totaal om 166 namen, waarvan slechts 19 de riddertitel droegen en nog eens 27 personen beschouwd kunnen worden als knapen, behorend tot de ridderschap. Deze 46 personen (28 procent) kunnen we beschouwen als potentiële deelnemers aan het toernooi, maar anderen, zoals de priesters Frank Severijnsz, kanunnik in Den Haag, Arend Spiker, kannunik in Brielle, Den Haag en St. Pieter te Utrecht, en heer Oelric, de grafelijke kapelaan, zien we toch nog niet te paard in een harnas op een tegenstander afrijden. Datzelfde geldt voor de provisoren en lombarden uit verschillende Hollandse steden, die ook een schildje ontvingen.³⁶ Ten aanzien van het grote aantal patriciërs in de lijst zou men nog enige aarzeling kunnen hebben, waarover later meer, maar vooral het voorkomen van geestelijken maakt het onwaarschijnlijk dat we hier te maken hebben met een lijst van actieve deelnemers.

Maar wat betekenden de schildjes dan? Tegen de achtergrond van het toernooiboek van René van Anjou mogen we toch veronderstellen dat de schildjes door degenen die ze kregen, gedragen werden, misschien niet als teken van toernooideelname maar dan toch wel als bewijs van medefinanciering van het feest. En was zo'n bewijs niet vooral functioneel als men aanwezig was op het feest zelf? Met andere woorden: zou de lijst niet weergeven wie aan het hof verkeerden in de week van 5 februari 1391 en wie dus als deelnemers beschouwd zouden kunnen worden, niet zozeer als strijders in het toernooi, maar als toeschouwers en deelnemers aan de overige festiviteiten?

Er bestaat een concrete aanwijzing voor de juistheid van deze laatste veronderstelling. Op de zaterdag voorafgaand aan het feest ontving de graaf namelijk van de lombarden van Holland en Zeeland een lening van 1.000 Dordrechtse gulden (= 125 pond), als voorschot op het bedrag dat hij jaarlijks van hen ontving. Dat moet betekenen dat op die dag in ieder geval enkele lombarden uit Hollandse en/of Zeeuwse steden in Den Haag aanwezig waren.³⁷ Het lijkt me zelfs zeer aannemelijk dat de noodzaak van het voorschot werd veroorzaakt door de hoge kosten van het toernooi.

Er zijn geen aanwijzingen dat het niet-betalen van een schildje betekent dat men ook niet

34 *Le livre des tournois du roi René de la Bibliothèque Nationale* (ms. français 2695), inl door Francois Avril (Parijs 1986).

35 In juli 1390 75 cleyen scilddekijns van mijns heren wapen 1 groot per stuk, gemaakt door Jacob van Munchen, AGH, inv.nr. 1245, f. 92v.

36 Een provisor is een kerkelijke rechter in een dekenaat of stad, die valt onder het hof van de bisschoppelijke officiaal, zie W. Nolet en P.C. Boeren, *Kerkelijke instellingen in de Middeleeuwen* (Amsterdam 1951) 227.

37 AGH, inv.nr. 1246, f. 14v.

Afb. 1. Toernooiscène in het gebedenboek van Yolande van Lalaing (ca. 1460). Oxford, Bodleian Library, Ms. Douce 93, f. 100v.

aanwezig was. Opvallend is bijvoorbeeld dat de leden van de ridderschap grotendeels (namelijk 30 van de 46 oftewel 65 procent) voorkomen in de lijst van degenen die hun schildjes niet betaald hebben. Als we ons beperken tot degenen met een riddertitel is de onevenwichtigheid nog groter: slechts drie ridders betaalden hun schildje. Terwijl we toch zouden mogen aannemen dat ridders bij een ridderlijk toernooi juist wel aanwezig waren. Bovendien blijkt het geld niet in Den Haag te zijn geïnd, maar vooraf door grafelijke boden te zijn opgehaald. Claes Hendriksz en Pieter van der Belle reisden respectievelijk naar Zuuthollant (de omgeving van Dordrecht) en Northollant (Rijnland, Delfland en Schieland) om tghelt van den scillegens in te crighen.³⁸

Waarschijnlijk waren de 166 personen in de lijst dus aanwezig in Den Haag. Zij waren afkomstig uit alle delen van het graafschap, van West-Friesland tot Zeeland en van Brielle tot Heusden, en uit de verschillende sociale categorieën die samen de elite van Holland en Zeeland vormden. Zij waren echter niet de enigen. Zo reisde de Zeeuwse edelman Willeman van Weldamme het graafschap rond om die vrouwen ende joncvrouwen alle omme in Hollant ende Zeelant ter feeste te bidden.³⁹ En bovendien was de hertog van Gelre er met zijn gevolg, terwijl er ongetwijfeld ook nog andere ridders van buiten aanwezig waren.

De omvang van het gezelschap kan deels worden afgeleid uit de hoogte van de kosten voor levensmiddelen en onderdak. Die kosten waren gespecificeerd op een rol, maar die is

³⁸ Ibidem, f. 77v.

³⁹ Ibidem, f. 77.

helaas niet bewaard gebleven. Wel weten we dat er tijdens het feest aan borden, wijn, bier, vlees, kruiden en was voor kaarsen 197 pond werd uitgegeven, terwijl voor de kost van de hertog van Gelre en zijn gevolg 92 pond werd betaald. Als we ervan uitgaan dat het feest vijf dagen duurde, betekent dat een bedrag per dag van 58 pond. Als we dit bedrag vergelijken met de circa 6 pond die normaal gesproken per dag werd uitgegeven, betekent dit bijna een vertienvoudiging. Vanwege verschillen in boekhouding kunnen deze bedragen het beeld enigszins vertekenen,⁴⁰ en ook werd er natuurlijk per persoon meer uitgegeven dan onder normale omstandigheden, maar dan nog vormt het bedrag van bijna 60 pond per dag voldoende indicatie voor de veronderstelling dat het hofgezelschap tijdens de feestdagen sterk moet zijn aangegroeid, wellicht zelfs is verdrie- of -viervoudigd. Een gezelschap van 500 mensen, inclusief personeel, is niet onmogelijk.

Over het toernooi zelf weten we helaas vrij weinig. Het was *beroepen* door de herauten *Apcoude* en *Henegau*. De eerstgenoemde stond blijkens zijn naam in dienst van Gijsbrecht van Abcoude († 1397) of een van diens zoons, Zweder van Gaasbeek, heer van Putten en Strijen († 1400) of Willem van Abcoude († 1407). *Henegau*, de tweede heraut, stond in dienst van Willem van Oostervant. Op de vraag wat dit zou kunnen betekenen voor het karakter van het toernooi zal ik hieronder terugkomen. De oude Albrecht van Beieren behoorde waarschijnlijk zelf tot de toernooiridders. Hij liet namelijk zijn *rosse* en zijn *harnas* uit Henegouwen halen voor Vastenavond.⁴¹ Na het feest gingen Jan Almain en Coppin Donker met tien *rosse* en vijf *cleen perde* terug naar Henegouwen.⁴² Er waren ook een *rosse* van de heer van Egmond en twee *heynsten* van de rentmeester van Bewesterschelde geleend.

Het toernooi is ongetwijfeld een spel geweest met een belangrijke inbreng van literaire, hoofds-ridderlijke motieven. We hebben daarvan geen rechtstreekse bewijzen, maar het feit dat er twee *scilden van der avonture* gemaakt werden door de *brodeurewerker* van Willem van Oostervant en dat er 44 el *samijt* (goudbrokaat) werd gekocht *tot hoetsen ten hove*, wijst wel in die richting.⁴³ Jan de Maelre van Bergen in Henegouwen maakte of beschilderde de *harnassen* en *hoetsen*. Na afloop kregen de *piper ende herauden* die bij het feest aanwezig geweest waren een bedrag van 60 gulden (2 pond). Ook de speciale uitnodiging van alle vrouwen en jonkvrouwen in Holland en Zeeland wijst op een hoofds-ridderlijke context.

Uit de uitgereikte prijzen kunnen we afleiden dat er, geheel overeenkomstig de gewoonte, gestreden werd in twee categorieën, ridders en knapen, en in twee teams, *van binnen* en *van buten*. De winnende ridder *van buten* kreeg een *halsketting* (*hexel*) van 2.000 groot, de knaap uit hetzelfde team een hengst van 3.600 groot; de ridder *van binnen* werd een diamant van 800 groot geschonken en de knaap een zilveren gordel van 2.340 groot. Verrassend is dat de knapen duurdere prijzen kregen dan de ridders; minder verrassend dat de winnaars *van buten* beter bedeeld werden dan die *van binnen*. Helaas kennen we de namen van de winnaars niet.

40 Volgens de rekening van de kost werd in de eerste vier weken van januari wekelijks voor gemiddeld 40 lb. gr. uitgegeven voor de herbergen van de hertog, graaf Willem van Oostervant en diens vrouw Margaretha van Bourgondië. In de week van 5 februari was dat een bedrag van 157 lb. gr., waarvan 145 in de eerste vijf dagen, AGH, inv.nr. 1392, f. 17v-18. Het verschil met het hierboven genoemde bedrag is ontstaan door de toevoeging van de uitgaven van de tesorier. Bovendien zouden we in feite ook de leveringen in natura door grafelijke ambtenaren moeten meerekenen. In de week van 5 februari ging het onder meer om 35 aam Rijnwijn, diverse Franse wijnen, 40 vaten bier, 12 hinden, 100 paar konijnen, 131 lb. was aan kaarsen, *Ibidem*, f. 29.

41 AGH, inv.nr. 1246, f. 39.

42 *Ibidem*, f. 77.

43 *Ibidem*, f. 77v.

Toernooi en politiek

Ten aanzien van de functie van het Vastenavondtoernooi zouden we kunnen uitgaan van de Vastenavondviering in het algemeen. Daarbij speelde een tijdelijke omkering van de sociale orde steeds een belangrijke rol, als een soort uitlaatklep om bestaande spanningen te kanaliseren. Dit geldt vooral voor de in stedelijke context georganiseerde Vastenavondfeesten in de late Middeleeuwen. Om te voorkomen dat de omkeringsfeesten tot sociale oproeren en geweldplegingen leidden, gingen de stedelijke overheden er in de 15de eeuw steeds meer toe over de organisatie ervan zelf in de hand te nemen.⁴⁴ Het Vastenavondfeest kan in zekere zin ook beschouwd worden als een feest van verbroedering. Door de gezamenlijke feestelijkheden werd de gemeenschapszin bevorderd, bijvoorbeeld tussen arm en rijk.⁴⁵

Het Vastenavondtoernooi van februari 1391 lijkt vooral in het teken gestaan te hebben van de bezwering van interne spanningen, niet die tussen arm en rijk, maar tussen verschillende partijen binnen de hofsamenleving. Het toernooi functioneerde als integratiemiddel van een groep die onderhevig was aan voortdurende interne spanningen. Door middel van een gezamenlijk optreden in een strikt gereguleerd en 'gespeeld' slagveld konden onderhuidse conflicten en frustraties bezworen worden.

Die onderhuidse conflicten waren er genoeg in februari 1391. De partijstrijd tussen Hoeken en Kabeljauwen die hertog Albrecht in de jaren na zijn aantreden in 1358 had kunnen kanaliseren, kregen in de jaren tachtig nieuwe kansen, toen Albrechts zoon Willem van Oostervant gouverneur van Henegouwen werd en een zelfstandige koers kon gaan varen ten opzichte van zijn vader. Hij vormde rond zijn persoon een eigen raad van Henegouwse, maar ook van Hollandse en Zeeuwse edelen. Zo wist hij vooral edelen uit Hoekse geslachten op zijn hand te krijgen. Spanningen tussen vader en zoon vertaalden zich dus direct in spanningen tussen twee groepen edelen. Of misschien moeten we het andersom zien, namelijk dat spanningen tussen edelen conflicten tussen vader en zoon in de hand werkten.

Dat de politieke verhoudingen in de jaren 1390-1391 in beweging waren, blijkt uit de samenstelling van de raad van Albrecht van Beieren in deze periode.⁴⁶ Opvallend is dat in november 1390 plotseling enkele edelen in de raad verschijnen die we Hoeks zouden kunnen noemen en die tot het netwerk van Willem van Oostervant behoorden: enkele Polanens, zoals Dirk, heer van Asperen, Filips van Polanen, en Jan, heer van de Lek en Breda, en Jan van Heemstede, allemaal rechtstreekse nakomelingen van degenen die rond 1350 een prominente rol hadden gespeeld in het Hoekse verbond. In april 1391 verdwenen deze lieden echter weer uit de raad. Hun plaatsen werden ingenomen door edelen die enkele maanden later, in oktober 1391, het zogenaamde Kabeljauwse verbond sloten, dat gericht was tegen lieden die hen uit de omgeving van de graaf wilden verdringen. Onder de prominente leden van het verbond treffen we ook Zweder van Gaasbeek en zijn broer Willem van Abcoude aan.⁴⁷ In dit licht is het veelzeggend dat het Vastenavondtoernooi werd beroepen door de herauten *Apcoude èn Henegau*. Het werd blijkbaar georganiseerd ten tijde van een korte Hoeks-Kabeljauwse tussenperiode, waarin de aanhang van Willem van Oostervant in Den Haag nog volop meedeed.

44 Harry Kühnel, 'Die städtische Fasnacht im 15. Jahrhundert. Das disziplinierte und öffentlich finanzierte Volksfest', in: Peter Dinzelsbacher en Hans-Dieter Mück, *Volkskultur des europäischen Spätmittelalters*, Böblinger Forum 1 (Stuttgart 1987) 109-128. Vgl. recentelijk Chris Humphrey, *The politics of carnival: festive misrule in medieval England* (Manchester en New York 2001).

45 G. Nijsten, *Volkscultuur in de late middeleeuwen. Feesten, processies en (bij)geloof* (Utrecht 1994) 88.

46 Zie daarvoor mijn *Ridderschap in Holland*, 406.

47 M.J. Waale, *De Arkelse oorlog, 1401-1412. Een politieke, krijgskundige en economische analyse* (Hilversum 1990) 241.

De introductie van Hoeken in de raad in november 1390 werpt een bijzonder licht op het meningsverschil tussen Albrecht en zijn zoon Willem met betrekking tot Willems deelname aan een toernooi in Engeland.⁴⁸ De Henegouwse geschiedschrijver Jean Froissart vertelt in zijn *Chroniques* dat koning Richard II van Engeland een toernooi organiseerde in Londen, waarvoor ook Willem werd uitgenodigd. Albrecht weigerde aanvankelijk echter toestemming te geven, omdat deelname aan het toernooi beschouwd kon worden als of aanleiding kon vormen voor een politieke alliantie met Engeland, terwijl Willem toch door zijn huwelijk met de dochter van Bourgondië tot het Franse kamp behoorde en als graaf van Oostervant ook leenman van de Franse koning was. Nadat Willem had verzekerd dat hij niet van bondgenootschap zou veranderen, kreeg hij toestemming. In september ontving hij een vrijgeleide van de Engelse koning om met honderd man naar Engeland over te steken en in oktober nam hij in Londen deel aan het toernooi op Smithfield. Na afloop kreeg hij, samen met de graaf van Saint-Pol, die ook tot de deelnemende ridders behoorde, het lidmaatschap van de Orde van de Kouseband aangeboden. De graaf van Saint-Pol durfde dit niet aan, vanwege het politieke signaal dat daarvan uit zou kunnen gaan, maar Willem aanvaardde de ereplaats en keerde naar Den Haag terug als Ridder van de Kouseband. Dit veroorzaakte nogal wat onrust aan de vorstenhoven uit het Franse kamp, in het bijzonder natuurlijk in Parijs. Men zou verwachten dat ook Albrecht, die immers van tevoren al bang was geweest voor een dergelijk gevolg van toernooideelname, zijn zoon tot de orde zou hebben geroepen, maar in plaats daarvan blijkt juist dat de raad vernieuwd werd bij terugkeer van Willem van Oostervant. Willem lijkt in de winter van 1390-1391 stevig in het zadel te zitten en ook aan het Haagse hof grote invloed te kunnen uitoefenen.

Het Vastenavontoernooi, waarbij Albrecht en zijn zoon Willem samen streden in het team van de 'ridders van binnen', zal ongetwijfeld gewerkt hebben als een bekrachtiging van de positie van Willem van Oostervant: een openbare demonstratie van eensgezindheid voor het oog van een belangrijk deel van de elite van het graafschap. In dat opzicht zouden we het toernooi kunnen vergelijken met het toernooi op Smithfield in oktober 1390, waar koning Richard II enkele edelen in zijn team opnam met wie hij zich kort daarvoor had verzoend. In dit verband is het veelzeggend dat de hertog van Gelre voor het Haagse toernooi was uitgenodigd. Willem van Gulik, hertog van Gelre en schoonzoon van Albrecht van Beieren, was in het jaar 1390 eveneens in Engeland geweest, al in april van dat jaar. Hij was daar ook in de Orde van de Kouseband opgenomen.⁴⁹ Hoewel de hertog van Gelre wel vaker in Den Haag kwam en zijn aanwezigheid ook vanuit familiebanden verklaard kan worden, lijkt hier de politieke signaalfunctie belangrijk. Twee ridders van de Kouseband stonden in het centrum van de aandacht, met klaarblijkelijke instemming van de oude Albrecht zelf.

De politieke betekenis van het toernooi komt nog sterker naar voren als we letten op de directe politieke context van dat moment. Het bleek namelijk nodig bijzondere maatregelen te treffen om de hertog van Gelre een veilige heen- en terugreis te kunnen garanderen. Op de eerste dag van het feest werden boden uitgestuurd naar de steden Delft, Schiedam, Rotterdam, Dordrecht en Leiden met het verzoek de graaf van Oostervant een aantal gewapende mannen te sturen om de hertog van Gelre te beschermen tegen mogelijke aanvallen, als

48 Ik verwijs gemakshalve naar mijn *Grenzen aan de macht. De Friese oorlog van de graven van Holland omstreeks 1400* (Hollandse Historische Reeks 19) (Den Haag 1993) 110.

49 L. Sloet, 'De reis van Willem van Gulik, hertog van Gelre en graaf van Zutphen, naar Londen in het jaar 1390', *Bijdragen voor Vaderlandsche Geschiedenis en Oudheidkunde* 3e reeks 1 (1882) 319-336.

Afb. 2. Toernooiscène in het gebedenboek van Yolande van Lalaing (ca. 1460). Oxford, Bodleian Library, Ms. Douce 93, f. 8ov.

hij zou terugkeren van het toernooi.⁵⁰ In de Leidse stadsrekening lezen we hoe enkele vertegenwoordigers naar Den Haag reisden, *soe onse geduchte heer an der stede gescreven hadde om 200 gewapent den hartoighe van Gelre te helpen tot in synen lande*.⁵¹ Het ging dus om een geduchte legermacht. Duidelijk was waar het gevaar lag: bij de heer van Arkel. Aan de vooravond van het feest was de heer van Arkel en zijn zoon Jan, de jonker van Arkel, te verstaan gegeven dat zi soudren trecken te ghizele. De beide Arkels behoorden al in 1391 tot de grootste tegenstanders van Willem van Oostervant en zijn medestanders.⁵² Dat Jan van Arkel vanaf april 1391 plotseling de voornaamste edelman in de grafelijke raad werd, betekende dan ook een politieke revolutie, die kort daarop zou leiden tot een golf van geweld. In 1393 en 1394 stonden vader en zoon tegenover elkaar in een hevige uitbarsting van partijstrijd, die tal van Hoekse edelen in ballingschap deed belanden. Gezamenlijke toernooien werden toen uiteraard niet meer gehouden. Toen Willem van Oostervant en zijn vader zich in 1394 verzoend hadden, was er echter weer alle aanleiding de nieuwe eensgezindheid in het openbaar te demonstreren. In november 1394 stredden vader en zoon zij aan zij in een toernooi in Mons, dat waarschijnlijk speciaal met het oog op de politieke verzoening georganiseerd was.⁵³

Adellijk en burgerlijk

Het Vastenavondtoernooi van 1391 is niet alleen interessant vanwege de politieke boodschap die het in de context van dat moment moet hebben gehad, maar ook vanwege de in-

50 AGH, inv.nr. 1246, f. 63.

51 A. Meerkamp van Embden, *Stadsrekeningen van Leiden*, I (Amsterdam 1913), 1.

52 Zie Janse, *Grenzen aan de macht*, 110-111.

53 Ibidem, 118.

formatie die het biedt over de betrokkenheid van de niet-adellijke elite van het graafschap. Toernooien en steekspelen behoren tot de adellijke (hof-)cultuur, maar dat betekent niet dat de stedelijke elite er volledig buiten stond. De lijst van betaalde en onbetaalde schildjes suggereert dat het stedelijk patriciaat in ieder geval nauw betrokken was bij de financiering. Eerder werd al de vraag opgeworpen of de burgers ook hebben deelgenomen aan het toernooi. Of fungeerde het toernooi juist om de exclusiviteit van de adel als gesloten 'tourneying society'⁵⁴ te benadrukken? Die vraag is met betrekking tot het concrete geval van het toernooi van 1391 niet te beantwoorden, maar er zijn wel wat verspreide gegevens die licht kunnen werpen op de relatie tussen burgers en toernooien.

In Holland kennen we geen steden met een stevig gewortelde traditie van burgerlijke toernooien, zoals we die wel aantreffen in de Zuidelijke Nederlanden. De bekendste daarvan zijn ongetwijfeld het *Fête de l'ÉpINETTE* in Lille en het feest van de Witte Beer in Brugge, beide al stevig verankerd in de eerste helft van de 14de eeuw.⁵⁵ In beide gevallen gaat het om een toernooicultuur van ambitieuze burgers die hun sociale stijging trachtten te bevestigen door elementen uit de adellijke levenswijze over te nemen.⁵⁶ Deze burgertoernooien stonden in principe los van de hoofds-ridderlijke evenementen, maar toch was er geen sprake van een strikte scheiding tussen twee cultuursferen. Lodewijk van Gruuthuse bijvoorbeeld bemoeide zich in de 15de eeuw actief met de organisatie van het Witte Beer-toernooi in Brugge, al organiseerde hij daarnaast zelf ook aparte ridderlijke toernooien. In zekere zin kan het feest van de Witte Beer beschouwd worden als een ontmoetingsplatform van burgers en hovelingen. Zelfs werden de toernooien wel bewust gebruikt door de vorst om een persoonlijke band te smeden met leden van de stedelijke elite.⁵⁷

Soortgelijke jaarlijkse terugkerende evenementen kennen we in Holland niet, maar er zijn wel gegevens die erop zouden kunnen wijzen dat het fenomeen burgertoernooi in Holland niet helemaal onbekend was.⁵⁸ Een post in de Leidse stadsrekening van 1392 is in dit verband opmerkelijk:

*Doe onse poorters hoer spil hadden ende staken opter straeten ende onse here van Hollant daer bi was, ghegheven Florijs ende Dirc Gherijtssoen van dat si die 2 nacht wakeden ende fackelen bewaerden voer der stede huys [...].*⁵⁹

Het 'steken' op straat duidt onmiskenbaar op de organisatie van een steekspel, dat misschien een onderdeel vormde van de feestelijkheden rond de Sacramentsprocessie in Leiden. Over het karakter van het spel weten we natuurlijk niets, evenmin als over de deelnemers. Maar het is zeker niet onmogelijk dat het hier ging om een evenement waarin Leidse burgers een hoofdrol speelden, waarmee ze hun ridderlijke aspiraties demonstreerden.

54 Barker, *Tournament in England*, hoofdstuk 6.

55 Daarover E. van den Neste, *Tournois, joutes, pas d'armes dans les villes de la Flandre à la fin du moyen âge (1300-1486)* (Parijs 1996) en Andrew Brown, 'Urban jousts in the later Middle Ages. The White Bear of Bruges', *Revue Belge de Philologie et d'Histoire* 78 (2000) 315-330.

56 Brown, 'Urban jousts', 315 spreekt over 'the ugly spectacle of socially-climbing bourgeois toadying up to nobles who attended the event'.

57 Brown, 'Urban jousts', 321 en 327; Van den Neste, *Tournois dans les villes*, 204. Vgl. ook Gerard Nijsten, 'The duke and his towns. The power of ceremonies, feasts and public amusement in the duchy of Guelders [East Netherlands] in the fourteenth and fifteenth centuries', in: Barbarea A. Hanawalt and Kathryn L. Reyerson (red.), *City and spectacle in Medieval Europe*, *Medieval Studies at Minnesota* 6 (Minneapolis / Londen 1994) 235-270.

58 In mijn *Ridderschap in Holland*, 343 heb ik me op dit punt te stellig uitgelaten.

Dat toernooien in de stad Leiden meer dan incidentele evenementen waren, blijkt uit de volgende post uit de rekening van 1427:

Item so wort tot Vastelavont anno XXVII te Leyden torniert, dair veel van den gerecht ende goede lude mitten gesellen tsavonts hofhilden, des was den cost in twee of in drien huysen bereet ende Claes van Boschusen hadde voir veel manne spise bereet, als hem bevolen wort, die dair niet en quamen ende veel die tsinen huuse waren, worden in der stede eer quytgehouden ende wantet kenlic is, dat hi groten oncost voir niet hadde ende oec gewoenlic is, den goeden mannen in tornierspul van der stede te bate te comen, zo is den scout voir siin verlies gegeven 22 gulden [...].⁶⁰

Klaas van Boshuizen, schout van 1426-1430, was een kleinzoon van de patriciër Herman Willemsz, die rond 1390 het kasteel Boshuizen had gekocht en met zijn geslacht de weg naar de adeldom was ingeslagen.⁶¹ Hij had zich uitgesloofd voor de *gesellen* en alles in gereedheid gebracht om op verschillende plekken in de stad *hof* te houden, dat wil zeggen banketten en danspartijen te organiseren. Om onduidelijke redenen waren er maar weinig mensen komen opdagen, zodat hij veel kosten voor niets had gemaakt. Omdat de stad echter gewoon was den *goeden mannen* in *tornierspul* een financiële tegemoetkoming te verstrekken, kreeg Klaas van stadswegen een schadevergoeding. Het is niet duidelijk wie deze *gesellen* en *goede mannen* waren. Ging het om lieden uit het Bourgondische leger onder leiding van de latere Vliesridder Jean de Villiers, heer van L'Isle-Adam, die op dat moment in Leiden was in verband met de veldtocht tegen Jacoba van Beieren en haar aanhang?⁶² Of waren het Leidse burgers? Dat laatste is zeker niet onmogelijk, maar opnieuw krijgen we hieromtrent geen volledige zekerheid.

In de Bourgondische periode zijn er bij mijn weten nauwelijks aanwijzingen meer voor de organisatie van toernooien in Holland, zeker niet in burgerlijke kringen. Waarschijnlijk werden nog wel spottoernooien gehouden, zoals de varkensjacht waarbij als ridders verklede blinden een varken moesten slaan totdat het beest aan zijn verwondingen stierf,⁶³ maar die hadden weinig meer met imitatiegedrag van de stedelijke elite te maken.

Dat roept de vraag op of er eigenlijk nog wel iets te imiteren viel. Elders heb ik de veronderstelling geuit dat het ridderlijk toernooi in de Bourgondische periode uit Holland is verdwenen, tegelijk met en als gevolg van de verdwijning van het hof.⁶⁴ Misschien is dat toch iets te sterk uitgedrukt. De Bourgondische hertog bevond zich vrijwel steeds in het zuiden en het was in het zuiden dat de weelderige Bourgondische riddercultuur zich vooral manifesteerde. Maar de Hollandse adel was ook in deze periode geen geïsoleerde groep. Hoewel het aantal Hollandse edelen met persoonlijke ervaring als deelnemer aan toernooien en steekspelen ongetwijfeld sterk zal zijn afgenomen in de 15de eeuw, betekent dat niet dat de

59 Meerkamp van Embden, *Stadsrekeningen Leiden*, I, 46. Zie ook Herman Brinkman, *Dichten uit liefde. Literatuur in Leiden aan het einde van de Middeleeuwen* (Hilversum 1997) 64 noot 145.

60 Meerkamp van Embden, *Stadsrekeningen Leiden*, II (Amsterdam 1914) 222. Zie ook, *ibidem*, 263: 'Opten (Groten Vastelavont), doe gesteken was, wort verdroncken opten Huuse mitten goeden luden.'

61 F.W.J. van Kan, 'Het nageslacht van Willem Luutgardenzn., schepen van Leiden, IV: de hoofdtak van Boschuyzen', *Nederlandsche Leeuw* 110 (1993) 1-43, aldaar 12-13.

62 Zie over hem Bertrand Schnerb, 'Jean de Villiers, seigneur de l'Isle-Adam', in: Raphael de Smedt (red.), *Les chevaliers de l'Ordre de la Toison d'Or au Xve siècle*, Kieler Werkstücke, Reihe D, 3 (Frankfurt am Main 2000) 32-33.

63 Bijvoorbeeld aan het hof van de graaf van Holland in 1414, toen de graaf zes blinden beloofde toen zij *tvarcken geslegen* hadden, AGH, inv.nr. 1267, f. 87v, geciteerd door Nijsten, *Volkscultuur*, 75; Brinkman, *Dichten uit liefde*, 66-67.

64 Janse, *Ridderschap in Holland*, 341-344.

toernooicultuur geheel verdween uit Holland. De enkele keer dat de Bourgondische hertog wèl voor een iets langere periode in het noorden verscheen, was er wel degelijk sprake van de organisatie van steekspelen. Jacob van Gaasbeek organiseerde in 1441 een groots toernooi in Utrecht, waaraan enkele Hollandse edelen deelnamen. De voornaamste van hen was Reinoud, heer van Brederode.⁶⁵

Voor edelen van het niveau van deze Reinoud van Brederode moet het toernooiveld geen onbekend terrein geweest zijn. In dat licht lijkt het me niet zonder betekenis dat in het getijdenboek dat rond 1460 gemaakt werd voor Yolande van Lalain, Reinouds Henegouwse echtgenote, een toernooiscène is afgebeeld.⁶⁶ In de ondermarge van een Kruisigingsafbeelding is een steekspel geschilderd, waarbij twee ridders elkaar bestrijden met lansen, aan weerszijden van een hekje, gadegeslagen door drie dames (scheidsrechters?) die ieder vergezeld worden door enkele heren en toekijken vanaf een houten tribune. Enkele pagina's daarvoor is een andere scène afgebeeld met twee zwaardvechtende ridders in een open veld, twee anderen die klaar staan om met een lans op elkaar in te rijden, en een knecht met een reservelans.⁶⁷ Waarschijnlijk zijn de miniaturen in Utrecht gemaakt. De anonieme meester was waarschijnlijk een leerling van de miniaturist die het beroemde Getijdenboek voor Gijsbrecht van Brederode maakte. In een ander getijdenboek van zijn hand vinden we de torens van Delft afgebeeld, hetgeen erop zou kunnen wijzen dat hij zich later in Delft heeft gevestigd.⁶⁸

Hoe het ook zij, de miniaturen lijken me voldoende reden om voorzichtig te zijn met argumenten *ex silentio*. Door de schaarste aan Hollandse adelsrekeningen uit de 15de eeuw blijft een belangrijk deel van de adelscultuur uit deze periode voor ons verborgen. Voor de 15de eeuw geldt wellicht hetzelfde als voor de 13de, namelijk dat de beperkingen van het bronnenmateriaal ons beeld vertekenen.

Waarschijnlijk mogen we wel spreken van een 'afname van het ridderlijk karakter van de Hollandse ridderschap' in deze periode,⁶⁹ maar dat betekent niet dat er geen edelen meer gevonden kunnen worden die we als 'toernooiridders' zouden kunnen kwalificeren. Holland sloot wat dat betreft aan bij ontwikkelingen in andere delen van de West-Europese ridderwereld, waarvan dit gewest zich hoogstens onderscheidde door zijn perifere ligging en 'provinciale' karakter. Hollandse ridders bevonden zich in de 15de eeuw – anders dan de Hollandse kooplieden in de 17de – niet in het centrum van de wereld, maar zij stonden evenmin buiten de wereld. Ook in Holland bleven ridderlijke vormen en waarden nog lang in ere.

65 Ibidem, 342.

66 Oxford, Bodleian Library, MS. Douce 93.

67 Ook afgebeeld in Malcolm Vale, *War and chivalry. Warfare and aristocratic culture in England, France and Burgundy at the end of the Middle Ages* (Londen 1981) 81-82.

68 Henri L.M. Defoer, Anne S. Korteweg en Wilhelmina C.M. Wüstefeld (red.), *The Golden Age of Dutch Manuscript Painting* (Stuttgart en Zürich 1989) 216-217. Vale dateert het handschrift circa 1440, maar dat lijkt toch te vroeg. Yolande van Lalain huwde Reinoud van Brederode in 1445.

69 Janse, *Ridderschap in Holland*, 426.

Aristocraten in de polder: over de geleidelijke opkomst van een bovengewestelijke adelsgroep in Holland, ca. 1430 – ca. 1530

In het middeleeuwse Holland zou, naar het beroemde woord van Johan Huizinga, zelfs de adel burgerlijke trekjes hebben vertoond. De Franse en Bourgondische vorstenhoven, met hun 'ridderlijke cultuur' vormden voor Huizinga de tegenpool voor het 'burgerlijke Holland'.¹ Dat beeld lijkt wel onuitroeibaar. Ook de redacteur van Hollands jongste geschiedenis stelt dat de samenleving in de polder van oudsher werd gekenmerkt door haar 'burgerlijke karakter' en dat dit karakter tot op heden mede bepalend is voor de Hollandse identiteit.² Toch bestond er voor de komst van de Bourgondiërs in het Middeleeuwse Holland een duidelijk herkenbare adelsgroep. De Hollandse graven gaven tevens gestalte aan een Haagse hofcultuur.³ Huizinga kon voor zijn stelling dan ook geen ander bewijs aandragen dan dat hij bij zijn lectuur van de Bourgondische hofchroniqueurs slechts zeer weinig Hollanders ontmoette. In dit artikel ga ik allereerst na of er werkelijk zo weinig Hollandse edellieden deelnamen aan de Bourgondische hof- en bestuurscultuur als Huizinga meende. In de tweede helft van het artikel schets ik de situatie onder de Habsburgse opvolgers van de Bourgondische hertogen. Onder hun bewind bekleedden duidelijk meer Hollandse edellieden vooraanstaande posities in hofhouding en bestuur dan tevoren. Juist omdat die edellieden, ondanks hun Hollandse achtergrond, overal in de Nederlanden actief waren beschouw ik hen als leden van een bovengewestelijke adelsgroep. Die groep kreeg echter slechts langzaam gestalte, pas een eeuw nadat Filips de Goede Holland had verworven, was ze tot volle wasdom gekomen.

Hollandse edellieden aan het hof van Filips de Goede

Tussen 1425 en 1433 vestigde Filips de Goede (1419-1467), onder andere hertog van Bourgondië en graaf van Vlaanderen en Artesië, zijn gezag in Holland en Zeeland. Vrijwel gelijktijdig legde hij ook de hand op Henegouwen (1427), Namen (1429), Brabant en Limburg (beide in 1430). Tien jaar later (1443) verwierf Filips nog Luxemburg. Kortom, twee decennia volstonden om de Bourgondische Nederlanden goeddeels gestalte te geven.⁴

Dit betekende echter niet dat de adellijke elites uit de nieuw aangehechte gebieden meteen toegang kregen tot de befaamde Bourgondische hofcultuur.⁵ Alleen de Brabanders hadden bij hun inlijving bedongen dat Filips de Goede voor hen plaats zou inruimen in zijn hofhouding. Zij leverden dan ook stevast minimaal een zesde van het aantal hovelingen. Uit de andere door Filips verworven gewesten drongen vooralsnog slechts enkelingen door tot diens hofhouding. De vier Hollanders die daar wel in slaagden, bekleedden bovendien weinig verantwoordelijke posten.⁶ Geen van hen drong door tot de rangen van de raads-

1 J. Huizinga, *Herfstij der Middeleeuwen. Studie over levens- en gedachtevormen der veertiende en vijftiende eeuw in Frankrijk en de Nederlanden* (Groningen 1986²), passim. Vgl. Idem, 'Nederlandsche beschaving in de zeventiende eeuw' in: Idem, *Verzamelde werken*. 2 (Haarlem 1948) 420.

2 T. de Nijs, 'Een geschiedenis van Holland. Inleiding', in: Idem en E. Beukers (red.), *Geschiedenis van Holland. Deel I: tot 1572* (Hilversum 2002) 10-11.

3 W. van Anrooij, 'Literatuur, het Hollandse hof en de Hollands/Zeeuwse adel' in: *Holland* 31 (1999) 234-243.

4 W.P. Blockmans, 'De vorming van een politieke unie (veertiende-zestiende eeuw)' in: J.C.H. Blom en E. Lamberts (red.), *Geschiedenis van de Nederlanden* (Baarn 2001²) 66-72.

5 Een uitvoerige bespreking van die hofcultuur en een inschatting van haar invloed bij W. Paravicini, 'The court of the Dukes of Burgundy. A model for Europe?' in: R.G. Asch en A.M. Birke (red.), *Princes, Patronage and the Nobility. The Court at the Beginning of the Modern Age. c. 1450-1650* (London/Oxford 1991) 69-102.

6 Onderstaande gegevens zijn ontleend aan W. Paravicini, 'Expansion et intégration. La noblesse des Pays-Bas à la cour de Philippe le Bon', in *Bijdragen en Mededelingen betreffende de Geschiedenis der Nederlanden* (hierna BMGN) 95 (1980) 302-303 en V. Bessey, *La cour des ducs de Bourgogne. Les officiers. III. Le règne de Philippe le Bon* (ongepubliceerd werkdokument Institut

lieden-kamerheren, die dagelijks contact hadden met de hertog.⁷

Pas in 1438, dus vijf jaar na de definitieve inlijving van het graafschap, trad de eerste Hollandse hoveling in dienst van Filips de Goede. Het betrof Willem van Schagen (1389-1473), een bastaardzoon van graaf Albrecht van Beieren. Hij diende in het staldepartement. Twintig later volgde Willems zoon Albrecht. Hij werd benoemd tot plaatsvervangend échançon (schenker).⁸ Jan van Treslong, een buitenechtelijke nakomeling van Jan, graaf van Blois en heer van Gouda en Schoonhoven, werd in datzelfde jaar aangesteld tot page. Deze drie edellieden waren allemaal verwant aan de Hollandse graven van het Beierse huis. Zij werden dus gerekend tot de uitgebreide vorstelijke familie.⁹

Lodewijk van Montfoort, heer van Hazerswoude (1451 †), zond dan weer in 1444 zijn elfjarige zoon Jan van Montfoort (1433-1479), ongetwijfeld ter vervolmaking van zijn opvoeding, naar het hof. Ook hij kwam terecht in het staldepartement en wel in de laagste functie: die van knaap (*écuyer*). Lodewijk, een voormalige partijganger van Filips' tegenstandster Jacoba van Beieren, hoopte wellicht op die manier de invloed van zijn geslacht in de toekomst veilig te stellen. Hoe dan ook, de contacten die Jan aan het Bourgondische hof legde, bleken bepalend voor zijn verdere leven. In 1466 huwde hij Simone van Oiselet, een edeldame uit de Franche-Comté.¹⁰

De lotgevallen van de broers Brederode

Ook de overige Hollandse edellieden kregen niet vaak de kans in direct contact te treden met hun landsheer. Nadat Filips de Goede het graafschap eenmaal in handen had gekregen, begaf hij zich nog maar zelden boven de grote rivieren. In 1436, 1439 en 1445 verbleef hij er slechts gedurende enkele weken. Alleen van november 1455 tot oktober 1456 hield hij zich nog een keer voor langere tijd op in het noorden.¹¹ Maar toen ging al zijn aandacht uit naar het opruimen van de weerstand die hij daar had opgeroepen.¹² Kort tevoren had de hertog

Historique Allemand te Parijs, publicatie wordt voorbereid). Anke Greve en Mario Damen ben ik zeer erkentelijk omdat ze me inzage verleenden in dit manuscript. Tot de Hollandse edellieden rekende ik al diegenen die zich in hun titulatuur allereerst beriepen op een Hollandse heerlijkheid. Om die redenen vallen de verschillende leden van de Zeeuwse familie Borssele en Jacob, heer van Gaasbeek en van Abcoude, buiten het bestek van dit artikel. Deze laatste werd trouwens net zoals Arnoud en Hendrik van Zevenbergen in de tekst van de hofordonnanties uitdrukkelijk tot het Brabantse contingent gerekend. Dit betekent natuurlijk niet dat deze heren geen rol van betekenis hebben gespeeld in Holland. Zie voor een uitgebreidere verantwoording van dit selectiecriteria A. Janse, *Ridderschap in Holland. Portret van een adellijke elite in de late Middeleeuwen* (Hilversum 2001) 15-16 en H. Cools, *Mannen met macht. Edellieden en de Moderne Staat in de Bourgondisch-Habsburgse landen (1475-1530)* (Zutphen 2001) 65-66.

- 7 Meer over de indeling in rangen en standen aan het Bourgondische hof bij Paravicini, 'The court of the Dukes of Burgundy', 71-73; Idem, 'Soziale Schichtung und soziale Mobilität am Hof der Herzöge von Burgund', in *Francia* 5 (1977) 122-137 en Cools, *Mannen met macht*, 32-35.
- 8 Janse, *Ridderschap*, 164-168 en 454 en Idem, 'Het leenbezit van de Hollandse ridderschap omstreeks 1475. Een analyse van het Valor Feodorum', in *Jaarboek voor Middeleeuwse Geschiedenis* 1 (1998) 192-193.
- 9 Zie voor de positie van vorstelijke bastaarden Cools, *Mannen met macht*, 54-56.
- 10 Janse, *Ridderschap*, 362-364 en 452. Meer over de familie van Montfoort bij M.P. van der Linden, *De burgraven van Montfoort in de geschiedenis van het Sticht Utrecht en het graafschap Holland (ca. 1260-1490)* (Assen 1957), passim. Omtrent de familie Oiselet en de deelname van verschillende van haar leden aan het Bourgondische hofleven zie M.T. Caron, *La noblesse dans le duché de Bourgogne. 1315-1477* (Lille 1987) 317, 330 en 344 en Cools, *Mannen met macht*, 277.
- 11 H. Vander Linden ed., *Itinéraires de Philippe le Bon, duc de Bourgogne et Charles, comte de Charolais (1433-1467)* (Bruxelles, 1940) 348-362 en W. Paravicini, 'Die Residenzen der Herzöge von Burgund, 1363-1477', in: H. Patze en Idem (red.), *Fürstliche Residenzen im spätmittelalterlichen Europa* (Sigmaringen 1991) 233-234.
- 12 Zie voor wat volgt M.J. van Gent, 'Een Hollandse luis in de Bourgondische pels. Het politieke optreden van Reinoud II van Brederode' in: *In het Land van Brederode. Historisch Tijdschrift voor het Land van Vianen*, 20 (1995) 20-30; R. Vaughan, *Philip the Good. The Apogee of Burgundy* (London/Harlow 1970) 227-230 en S.B.J. Zilverberg, *David van Bourgondië, bisschop van Terwaan en van Utrecht (ca. 1427-1496)* (Groningen/Djakarta 1951) 10-21.

Afb. 1. Reinoud van Brederode in zijn ambtsgewaad als Vliesridder. Uit het statutenboek van het de Orde van het Gulden Vlies vervaardigd ter gelegenheid van het kapittel van Valencijn in 1473 (Koninklijke Bibliotheek te Den Haag, Ms. 76 E 10 f. 6or.)

paus Calixtus III (1455-1458) er toe bewogen zijn bastaardzoon David aan te wijzen als de nieuwe bisschop van Utrecht (1455-1496). Daarmee negeerde de paus de privileges van de Utrechtse kanunniken. Die bezaten immers van oudsher het recht hun eigen bisschop te verkiezen. Hun voorkeur ging uit naar domproost Gijsbrecht van Brederode (1416-1475). Deze kon ook rekenen op de steun van de Stichtse statenvergadering. Van Gijsbrecht werd verwacht dat hij een dam zou opwerpen tegen de alsmaar verder om zich heen grijpende Bourgondische invloed. Die verwachting stoelde op het her en der verspreide geloof dat Gijsbrechts familie zou afstammen van de derde graaf van Holland en daarmee sterkere aanspraken op de Hollandse graventitel zou kunnen laten gelden dan Filips de Goede.¹³

De hertog was zich bewust van de status die de familie Brederode genoot. In december

13 T. van Bueren en J. Verbij-Schillings, 'Een rijkgeschakeerde cultuur. De Hollandse kunstproductie in opdracht van hof, klooster en steden', in: De Nijs en Beukers (red.), *Geschiedenis van Holland, 202-203* en Van Gent, 'Een Hollandse luis', 13-14.

1445 had hij Gijsbrechts broer Reinoud (1415-1473)¹⁴ als eerste en voorlopig enige Hollander opgenomen in de prestigieuze ridderorde van het Gulden Vlies.¹⁵ De leden van deze orde golden als de voornaamste edellieden uit de Bourgondische landen. Op geregelde tijdstippen kwamen de ridders bijeen in plechtige vergaderingen, of kapittels. Die stonden onder het voorzitterschap van de soeverein van de orde, de hertog van Bourgondië. Tijdens dergelijke vergaderingen spraken de ridders elkaar aan op hun gedrag, adviseerden zij de hertog over het te voeren (buitenlands) beleid en coöpteerden ze nieuwe leden. De rituelen die hierbij werden aangehouden, wekten doelbewust de suggestie als zouden alle ridders elkaars gelijken zijn.¹⁶ In mei 1456 riep Filips de Goede de ridders van het Gulden Vlies bij elkaar in Den Haag.¹⁷ Hij wilde van de overige ridders weten hoe zij het verzet van de Stichtenaren tegen David van Bourgondië's installatie als bisschop zouden breken. Tevens liet hij Reinoud van Brederode bij die gelegenheid plechtig beloven af te zien van verdere steun aan zijn broer Gijsbrecht.

Voor Filips volstonden deze beloften niet. Hij wilde zekerheid. Met een inderhaast gelicht leger trok hij naar het Sticht om er de inhuldiging van zijn natuurlijke zoon als bisschop af te dwingen. Reinoud en Gijsbrecht beseften dat ze op dat ogenblik niet opgewassen waren tegen de Bourgondische overmacht. Begin augustus, toen Filips' troepen al in de buurt van Utrecht stonden, deed Gijsbrecht plechtig afstand van al zijn rechten. In ruil daarvoor kreeg hij de toezegging van een ruime financiële compensatie. De broers waren echter niet van plan zich aan de zoëven gesloten overeenkomst te houden. Krap twee weken nadat de Bourgondische hertog weer naar het zuiden was vertrokken, grepen Reinoud en Gijsbrecht van Brederode, geholpen door hun medestanders, de macht in Utrecht.¹⁸ Maar ook ditmaal zwichtten ze uiteindelijk onder de druk van Filips. Deze had eerst alle leengoederen van Reinoud waar hij de hand op kon leggen in beslag genomen en vervolgens Hollandse steden en edelen de opdracht gegeven de Brederodes gewapenderhand uit Utrecht te verdrijven. Zover hoefde het niet te komen. In de loop van de zomer van 1458 verzoenden de partijen zich met elkaar en bevestigden ze goeddeels de regelingen die ze twee jaar eerder met elkaar hadden getroffen.¹⁹

Tijdens de daaropvolgende jaren hebben de Brederodes zich niet meer actief met het

14 In 1475 ontving Walraven van Brederode, Reinouds voornaamste erfgenaam, een jaarlijks netto-inkomen van 955 pond uit zijn Hollandse leengoederen. Slechts twee Hollandse edellieden hadden een hoger leenroerlijk inkomen. Vgl. Janse, 'Het leenbezit van de Hollandse ridderschap' 193. Biografische schetsen van Reinoud bij M. Damen, *De staat van dienst. De gewestelijke ambtenaren van Holland en Zeeland in de Bourgondische periode (1425-1482)* (Hilversum 2000) 451-452 en M.J. van Gent, '43. Renaud II de Brederode' in: R. De Smedt (red.), *Les chevaliers de l'Ordre de la Toison d'or au XVe siècle. Notices bibliographiques* (Frankfurt am Main etc. 2000²) 102-104.

15 J. Paviot, 'Le recrutement des chevaliers de l'ordre de la Toison d'or (1430-1505)' in: P. Cockshaw en C. Van den Bergen-Pantens, *L'Ordre de la Toison d'or, de Philippe le Bon à Philippe le Beau (1430-1505): idéal ou reflet d'une société?* (Bruxelles/Turnhout 1996) 75-76.

16 D.A.J.D. Boulton, *The Knights of the Crown. The Monarchical Orders of Knighthood in Later Medieval Europe. 1325-1520* (Woolbridge 2000²) 356-396 en J. Richard, 'La Toison d'or comparée aux autres ordres chevalresques du moyen âge' in: Cockshaw en Van den Bergen-Pantens, *L'ordre de la Toison d'or*, 17-20.

17 Meer over de Haagse kapittelvergadering van het Gulden Vlies bij F. de Gruben, *Les chapitres de la Toison d'or à l'époque bourguignonne (1430-1477)* (Leuven 1997) 271-287 en F.J. Bakker, 'Het beleg van Deventer in de verscheidenheid der rekeningen' in: D.E.H. de Boer, J.W. Marsilje en J.G. Smit (red.), *Vander rekeninghe. Bijdragen aan het symposium over onderzoek en editieproblematiek van middeleeuws rekeningmateriaal, gehouden in Utrecht op 27 en 28 februari 1997* (Den Haag 1998) 92.

18 M.J. van Gent, 'De belangrijkste gevangenen van het kasteel Duurstede. De tweedracht tussen David van Bourgondië en de Brederodes in de tweede helft van de vijftiende eeuw', in: *Het Kromme-Rijng gebied. Tijdschrift van de Historische Kring Tussen Rijn en Lek* 30 (1996) 95.

19 M.J. van Gent, *Pertijelike saken. Hoeken en Kabeljauwen in het Bourgondisch-Oostenrijkse tijdperk* (Den Haag 1994) 71.

Afb. 2. David van Bourgondië bisschop van Utrecht. Tekening uit het *Recueil d'Arras* (eerste helft 16de eeuw?) (Atrecht, Bibliothèque municipale).

landsbestuur bezig gehouden. In tegenstelling tot de meeste andere vliesridders, hield Reinoud zich vrijwel nooit op in de buurt van de hertog. Hij verbleef het liefst op zijn kasteel Batenstein te Vianen.²⁰ Ook Gijsbrecht verzaakte al snel aan het zijde dat voor hem was gereserveerd in het Hof van Holland, de voornaamste juridische en bestuurlijke instelling van het graafschap.²¹

Intussen sluimerde de vete met David van Bourgondië wel verder. In juni 1470 liet de bisschop Gijsbrecht en Reinoud zelfs oppakken. Deze laatste werd vervolgens ook meermaals gemarteld.²² David van Bourgondië beschuldigde de heer van Brederode er van een samenzwering te hebben opgezet om de Bourgondische machthebbers uit de noordelijke Nederlanden te verdrijven. Die beschuldigingen wekten de interesse van Davids halfbroer, Karel de Stoute (1467-1477) die intussen Filips de Goede was opgevolgd. Vooraleer zich uit te spreken over Davids aanklacht, wenste hij Reinoud te laten ondervragen door zijn eigen raadsheren. Daarom werd de heer van Brederode, overigens zeer tegen de zin van David, overgebracht naar het zuiden en na enkele omzwervingen opgesloten in het Henegouwse Aat. In mei 1472, dus bijna twee jaar na zijn arrestatie, gelastte een *ad hoc* tribunaal van vliesridders, onder voorzitterschap van de Bourgondische hertog, uiteindelijk Reinouds vrijlating.²³ Dit bevel hield echter geen vrijspraak in. Het stoelde slechts op het ontbreken van een

20 Van Gent, 'Een Hollandse luis', 32. Zowel in 1461 als in 1468 liet de hertog een bode naar Vianen zenden. Deze moest Reinoud manen geen verstek te laten gaan bij de aanstaande kapittelvergadering. Vgl. De Gruben, *Les chapitres*, 299, 331, 516 en 550.

21 Damen, *De staat van dienst*, 69.

22 Zie voor wat volgt [Cornelius Aurelius], *Die cronycke van Hollandt, Zeelandt ende Vrieslandt etc.* (Leiden: Jan Severest, 1517) [= *Divisiiekroniek*], f. 326-329v. en Van Gent, 'De belangrijkste gevangenen', 99-103 en 107-111.

23 Dit *ad hoc* tribunaal zetelde te Hesdin in Artesië, waar de Bourgondische hertogen een paleis bezaten. Zie voor dat tribunaal en het kapittel van Valenciën [F.] de Reiffenberg, *Histoire de l'Ordre de la Toison d'or depuis son institution jusqu'à la cessation des chapitres généraux* (Bruxelles 1830) 68-71.

formele aanklacht tegen Reinoud. Een jaar later, tijdens de kapittelvergadering van Valenciën, legde Reinoud zijn ordebroeders dan ook een uitvoerige apologie voor. Maar ook nu weer hielden ze de zaak, op instigatie van de hertog, in beraad. Voor zover bekend gingen de vliessidders niet over tot een diepgravend onderzoek. Dat hoefde weldra ook niet meer. Reinoud overleed achtenvijftig jaar oud, op 16 oktober 1473, weliswaar als een vrij man, maar zonder van alle blaam te zijn gezuiverd. Zijn zoon en opvolger Walraven (1462-1531) was toen nog minderjarig. Intussen hield David van Bourgondië Reinouds broer nog steeds gevangen. De bisschop bleek slechts bereid Gijsbrecht te laten gaan nadat hij vergiffenis had gevraagd voor zijn veronderstelde wandaden en afstand had gedaan van al zijn functies. Gebroken vestigde Gijsbrecht zich in Breda, waar hij in 1475 stierf. Voorlopig zouden de Brederodes geen bedreiging meer vormen voor het gezag van de Bourgondische vorsten.²⁴

Het bestuur over het graafschap

Hoewel hij als jongeling verschillende jaren in Holland had geresideerd, deed ook Karel de Stoute, nadat hij zijn vader eenmaal was opgevolgd, het graafschap slechts zelden aan.²⁵ Een gouverneur of stadhouder bestuurde en sprak recht in Holland, Zeeland en West-Friesland in afwezigheid van deze vorsten.²⁶ Filips de Goede benoemde op dergelijke verantwoorde-lijke posten steevast intimi. Vrijwel steeds kwamen ze voort uit een kleine kring van adellijke geslachten die wortelden aan de zuidwestelijke rand van de Nederlanden: in Picardië, Artois, Frans-Vlaanderen of Henegouwen.²⁷ Ook naar Den Haag stuurde Filips aanvankelijk dergelijke lieden. De eerste drie Hollandse stadhouders behoorden tot de families Lannoy en Lalaing. In 1462 volgde de aanstelling van de Vlaming Lodewijk van Gruuthuse.²⁸ Hollandse edellieden werden daarentegen niet naar elders gezonden om er namens de hertog het bestuur en de rechtspraak waar te nemen. Dat hoeft niet te verbazen. Zoals we hebben gezien, stond geen enkele Hollandse edelman op voet van vertrouwen met de hertog.

De benoemingspolitiek van Karel de Stoute verschilde nauwelijks van die van zijn vader. Alleen in het hertogdom Gelre, dat hij tijdens de zomer van 1473 had veroverd, wees hij in de persoon van Willem van Egmond (1412-1483) een stadhouder aan die met enig recht als een Hollands edelman kan worden beschouwd. Maar Willem bezat nauwelijks echte macht. Als jongere broer van Arnold, de voormalige Gelderse hertog, genoot hij er wel aanzien. Willems aanstelling diende dan ook vooral om de legitimiteit van het Bourgondische bestuur te versterken. Intussen deelde Guy de Brimeu (ca. 1434-1477), een Picardische trouweling van Karel de Stoute, er de lakens uit.²⁹

De stadhouder werd bij het bestuur en de rechtspraak in het graafschap bijgestaan door

24 Van Gent, *Pertijelike saken*, 379 en 418.

25 Vander Linden, *Itinéraires*, 334-487; J.G. Smit, *Vorst en onderdaan. Studies over Holland en Zeeland in de late Middeleeuwen* (Leuven 1995) 212-213 en Paravicini, 'Die Residenzen', 233-234.

26 Damen, *De staat van dienst*, 50-61. Meer over het stadhouderschap in de Bourgondische Nederlanden bij Cools, *Mannen met macht*, 43-45.

27 W. Paravicini, *Guy de Brimeu. Der burgundische Staat und seine adlige Führungsschicht unter Karl dem Kühnen* (Pariser Historische Studien 12) (Bonn 1975) 537-542. Meer over de oorzaken van die keuze voor geslachten die afkomstig waren uit de zuidwestelijke rand van de Nederlanden bij Cools, *Mannen met macht* 53.

28 Biografische schetsen van Gruuthuse (ca. 1427-1492) bij Damen, *De staat van dienst*, 464; Cools, *Mannen met macht*, 180-182 en M. Martens, '61. Louis de Bruges' in: De Smedt, *Les chevaliers*, 148-151.

29 Paravicini, *Guy de Brimeu*, 330-367 en R. Vaughan, *Charles the Bold. The last Valois duke of Burgundy* (London 1973) 117-122. Biografische schetsen van Willem van Egmond bij Cools, *Mannen met macht*, 207-208; Damen, *De staat van dienst*, 458 en M.J. van Gent, '78. Guillaume d'Égmond' in: De Smedt, *Les chevaliers*, 191-192.

een raad, het hierboven al genoemd Hof van Holland.³⁰ Deze raad was voortgekomen uit de oude grafelijke raad. Aanvankelijk zetelden daarin de voornaamste leenmannen van de graaf. In de loop van de veertiende eeuw gingen ook niet-adellijke klerken verantwoordelijke functies bekleden in de schoot van de raad. Deze tendens zette zich door onder het bewind van de hertogen van Bourgondië. Vooral het aantal juristen nam toe. In 1445 waagde Filips de Goede het zelfs om geen stadhouder te benoemen en de leiding toe te vertrouwen aan de Vlaamse jurist Goeswijn de Wilde. Maar dit experiment liep faliekant mis. Goeswijn bezat onvoldoende gezag om het ambtsmisbruik van een van zijn ondergeschikten efficiënt te kunnen bestrijden. Die wenste zich, met de steun van enkele adellijke vrienden, van de in-dringer te ontdoen en koos voor de aanval door de president te beschuldigen van sodomie. Goeswijn overleefde deze aanklacht niet. In december 1449 werd hij onthoofd.³¹

Toch bleef ook na deze onverkwikkelijke episode het aantal adellijke raadsleden dalen. Na 1455 was gemiddeld nog maar een op de drie van de werkelijk actieve raadsleden van adellijke komaf. Wel kwamen de meeste van deze adellijke raadsleden uit ererbiedwaardige adellijke families zoals de Egmonds, de Montfoorts en de Wassenaars. Verder behoorde ook Lodewijk van Treslong tot deze groep. Wanneer de stadhouder afwezig was, wees hij meestal een van deze heren aan om de raad voor te zitten. Zij stonden dus in hoger aanzien dan hun collega's.³²

Boven aan de juridische en bestuurlijke piramide in de Bourgondische Nederlanden stond uiteraard de hertog. Net zoals de graven van Holland en de overige landsheren in de Nederlanden voor hem hadden gedaan, omringde hij zich met een schare van raadgevers. Die Hofraad bestond ten tijde van Filips de Goede stevast uit twaalf adellijke raadsleden-kamerheren. Hieraan werden, naar mate de aard van de behandelde dossiers dat vereiste, juristen toegevoegd. Karel de Stoute bracht deze juristen in december 1473 onder in een eigen orgaan: het Parlement van Mechelen, later bekend als de Grote Raad van Mechelen. De leden van de Hofraad zouden zich intussen vooral bezighouden met allerlei beleidsvraagstukken van meer algemene aard. De precieze werking en samenstelling van deze instellingen is door anderen uitputtend beschreven; hier dient slechts te worden opgemerkt dat tot aan Karel de Stoutes overlijden noch in de Hofraad noch in het Parlement van Mechelen Hollanders zetelden.³³

Adellijke plichten

Volgens het aloude *adagium* werd van edellieden niet alleen verwacht dat ze hun vorst adviseerden met *raad* maar ook dat ze hem in oorlogstijd bijstonden met *daad*.³⁴ Anders dan Johan Huizinga veronderstelde, had dit oude ideaal voor Hollandse edellieden uit de tweede helft van de 15e eeuw niet alle betekenis verloren. Weliswaar betuigden tijdens het beroemde *Banket van de Fazant*, dat in 1454 te Rijsel werd gehouden, slechts twee Hollanders voor-

30 Zie voor wat volgt Damen, *De staat van dienst*, 37-85 en Janse, *Ridderschap in Holland*, 364-375.

31 R.L.A. Nip, 'Bengaert Say, een 15de-eeuws ambtenaar' in: *Holland*, 15 (1983) 71-72 en Damen, *De staat van dienst*, 63.

32 Damen, *De staat van dienst*, 514-516 en Janse, *Ridderschap in Holland*, 374-375.

33 J. Van Rompaey, *De Grote Raad van de hertogen van Boergondië en het Parlement van Mechelen* (Brussel 1973) passim i.h.b. 60-64 en 155-157 en H. De Schepper en J.M. Cauchies, 'Legal Tools of the Public Power in the Netherlands, 1200-1600' in: A. Padoa Schioppa (red.), *Legislation and Justice* (Oxford etc. 1997) 250-251.

34 A. Janse, 'Ambition and Administration. Charles the Bold and the Feudal Levy in Holland' in: M. Gosman, A. Vanderjagt en J. Veenstra (red.), *The Propagation of Power in the Medieval West* (Groningen 1997) 145-149. Vgl. P. Contamine, *La noblesse au royaume de France. De Philippe le Bel à Louis XII. Essai de synthèse* (Paris 1997) 198-207.

waardelijke steun aan de kruistochtplannen van Filips de Goede. De ons al bekende Reinoud van Brederode en zijn broer, domproost Gijsbrecht, zegden toen samen met de Stichtse Hendrik, burggraaf van Montfoort, en diens oom Willem toe vervangers te zullen zenden naar de hertogelijke legers.³⁵ Dit betekende echter niet dat de overige Hollandse edellieden ook in geval van werkelijke oorlog massaal verstek lieten gaan. Wel integendeel, in de zomer van 1452 deed Filips de Goede met enig succes een beroep op de Hollandse steden en edelen om de Vier Ambachten en het Land van Waas, ten noorden en ten westen van het op-roerige Gent, te bezetten.³⁶ Intussen zouden Picardische troepen, die rechtstreeks onder het bevel van de hertog stonden, de stad langs alle andere zijden insluiten. Dat Hollandse leger telde ongeveer 3000 man. Circa 500 van hen zouden zijn uitgerust door de grafelijke leenmannen. Verschillende edellieden namen in persoon deel aan de expeditie. Dat vliesridder Reinoud en zijn broer Gijsbrecht van Brederode tot dit groepje behoorden, wekt onze verwondering niet. Zij waren het aan hun rang verplicht om naar Vlaanderen te trekken. Maar bijvoorbeeld ook Jan van Wassenaar (1426-1496), de tweede zoon en erfopvolger van Hendrik van Wassenaar, nam deel aan de strijd.³⁷ Deze laatste zou zelfs bij deze gelegenheid door Reinoud van Brederode tot ridder zijn geslagen.

De talloze militaire campagnes van Karel de Stoute riepen minder enthousiasme op bij de Hollandse edellieden. Met zijn beroemde ordonnances op de leendienst verplichtte hij hen er toe, op straffe van verbeurdverklaring van hun leengoederen, hoge afkoopsommen te betalen, plaatsvervangers te sturen of zelf dienst te nemen in de hertogelijke legers.³⁸ Slechts relatief weinig edellieden kozen voor die laatste mogelijkheid. Het Hollands-Zeeuwse contingent dat tijdens het voorjaar van 1471 in Picardië diende, bestond uit ongeveer 500 man. Niet meer dan vijftientig van hen konden worden aangemerkt als Hollandse edelen. Ook bij het beleg van Neuss, tijdens de winter van 1474-1475, verschenen weliswaar meerdere, maar immer kleine contingenten Hollandse troepen.³⁹

Een van de weinige Hollandse edellieden die meer dan een lauwe interesse betoonde voor een militaire loopbaan was Jan van Wassenaar. Nadat hij, zoals hierboven vermeld, in 1452 tot ridder was geslagen nam hij in 1467 en 1468 deel aan Karel de Stoute's campagnes tegen Luik en Dinant. Tijdens de Picardische veldtocht van 1471 voerde hij zijn eigen 'lans' (d.w.z. een eenheid van vijf krijgers) aan en ook bij Neuss gold hij als een van de Hollandse legerleiders. In 1476 werd zelfs geen enkele Hollandse edelman op grond van zijn leenbezit geacht meer soldaten uit te rusten dan de heer van Wassenaar. Hij zou toen niet minder dan tweeëntwintig krijgers hebben moeten leveren aan het hertogelijke leger. Of die ook alle-

35 Huizinga, *Herfsttij*, 101-102. Vgl. A. Janse, 'Ridderslag en ridderlijkheid in laat-middeleeuws Holland' in: *BMGN* 113 (1997) 317.

36 A. Jongkees, 'Holland en de Gentse oorlog van 1452-1453', in: E.O. van der Werff, C.A.A. Linssen en B. Ebels-Hoving (red.), *Burgundica et varia. Keuze uit de verspreide opstellen van prof. dr. A.G. Jongkees hem aangeboden ter gelegenheid van zijn tachtigste verjaardag op 14 juli 1989 door de kring van Groninger mediaevisten 'Amici'* (Hilversum, 1989) 50-51 en Vaughan, *Philip the Good*, 322-323. Vgl. Janse, *Ridderschap in Holland*, 296-297; Idem, 'Ridderslag en ridderlijkheid', 326-327 en Idem en M.J. van Gent, 'Van ridders tot baronnen. De Wassenaers in de Middeleeuwen (1200-1523)', in: H.M. Brokken (red.), *Herren van stand. Van Wassenaar 1200-2000. Achthonderd jaar Nederlandse adelsgeschiedenis* (Den Haag 2000) 55.

37 Voor biografische schetsen van Jan, zie naast de hierboven aangehaalde literatuur Cools, *Mannen met macht*, 302 en *Damen, De staat van dienst*, 496-497.

38 Janse, 'Het leenbezit van de Hollandse ridderschap', 165-174 en H. Cools, 'Le prince et la noblesse dans la châtellenie de Lille à la fin du XVe siècle: un exemple de la plus grande emprise de l'Etat sur les élites locales?' in *Revue du Nord* 77 (1995) 394-395.

39 Janse, *Ridderschap in Holland*, 299-301.

maal verschenen is twijfelachtig.⁴⁰ Jans kennelijke enthousiasme voor het militaire bedrijf kon echter niet verhullen dat zijn diensten nauwelijks naar waarde werden geschat. Karel de Stoute benoemde hem wel in 1468, als dank voor zijn bijdrage aan de Luikse veldtocht, tot slotvoogd van Schoonhoven, maar de zittende titularis vocht die benoeming met succes aan.⁴¹ Verder dankte Jan zijn uitgebreide leenbezit niet aan begunstiging door de Bourgondische hertogen, zoals dat bijvoorbeeld wel het geval was voor vele van de rijkste edellieden in Frans-Vlaanderen, maar gewoon aan vererving.⁴² Ook de Bourgondische hofhistoriograaf Jean Molinet vond Jans heldendaden nauwelijks het vermelden waard. In zijn kronieken, waar de beschrijving van talloze veldslagen en schermutselingen elkaar in een hels tempo afwisselen, komt Jan van Wassenaars naam slechts eenmaal voor.⁴³

Tussenbalans

Uit al wat hierboven is verhaald, kan slechts één conclusie rijzen: voor Filips de Goede en Karel de Stoute waren Hollandse edellieden van weinig tel. De hertogen dachten hen nauwelijks plaatsen toe in hun hofhoudingen. Alleen hun potentiële rivaal Reinoud van Brederode achtten ze van voldoende statuur om hem te vereren met het lidmaatschap van de prestigieuze Orde van het Gulden Vlies. Ook vertrouwden ze aan Hollanders nauwelijks belangrijke bestuursambten toe. Hollandse edellieden kregen geen aanstellingen als stadhouders, ze zetelden niet in de Hofraad en ook in het Hof van Holland daalde hun invloed. Verder waren er maar weinigen onder hen die als militair furore maakten. Kortom, ook na een halve eeuw Bourgondisch bewind over Holland behoorden slechts enkele Hollandse edellieden tot de bovengewestelijke adelsgroep die intussen onder impuls van de hertogen elders in de Nederlanden gestalte had gekregen.⁴⁴

De geringe betrokkenheid van Hollandse edellieden bij die bovengewestelijke adelsgroep blijkt ook uit het kleine aantal huwelijken dat zij sloten met vrouwen uit den vreemde. Alleen telgen uit de meest eerbiedwaardige geslachten, zoals de Brederodes en de Wassenaars, zochten hun echtgenotes regelmatig in een ander gewest. Dat lag ook voor de hand: wilden ze een huwelijkspartner van gelijk aanzien, dan werden ze wel gedwongen over de grenzen van het graafschap te kijken. Maar ook deze huwelijken lijken meestal zonder bemiddeling van de Bourgondische hertogen tot stand te zijn gekomen. Reinoud van Brederode bijvoorbeeld, trouwde in november 1445 met Yolanda, dochter van Willem van Lalaing; maar de vader van de bruid was op dat ogenblik uit de gratie van Filips de Goede. De hertog had hem zelfs net ontslagen als Hollands stadhouder. Toch mogen we hier niet uit afleiden dat Filips zijn goedkeuring aan dit huwelijk onthield. Zonder zijn instemming zou Reinoud nooit twee weken later zijn verkozen tot Vliesridder.⁴⁵ Ook Jan van Wassenaar mocht zich verheue-

40 Janse en Van Gent, 'Van ridders tot baronnen', 55-56; Janse, *Ridderschap in Holland*, 299 en Idem, 'Ambition and Administration', 159.

41 Janse en Van Gent, 'Van ridders tot baronnen', 44.

42 Janse, 'Het leenbezit van de Hollandse ridderschap', 193. Vgl. Cools, 'Le prince et la noblesse', 402.

43 Jean Molinet, *Chroniques. Tome II*, eds. G. Doutrepoint en O. Jodogne (Bruxelles 1935), 294. Meer over inhoud en betekenis van Molinets kronieken bij J. Devaux, *Jean Molinet. Indiciaire bourguignon* (Paris 1996). Eerder al merkte Van Gent, *Pertijelike saken*, 17 op dat Molinet relatief weinig aandacht besteedde aan de gebeurtenissen in Holland tijdens deze woelige jaren.

44 Zie bijvoorbeeld M. Boone, 'Elites urbaines, noblesse d'état: Bourgeois et nobles dans la société des Pays-Bas bourguignons (principalement en Flandre et en Brabant)' in: J. Paviot (red.), *Liber amicorum Raphaël De Smedt. 3. Historia* (Leuven 2001) 61-85; M.T. Caron, 'Adellijke netwerken', in: W. Prevenier (red.), *Prinsen en poorters. Beelden van de laat-middeleeuwse samenleving in de Nederlanden. 1384-1530* (Antwerpen 1998) 259-268 en Paravicini, *Guy de Brimeu*, 537-546.

45 Janse, *Ridderschap in Holland*, 176-179.

Afb. 3. Jan I van Wassenaar en zijn twee echtgenotes: Catharina van Craon en Johanna van Halewijn (Anonieme tekening in het Manuscript van D. Wouterszoon van Katwijk; 2de helft 16de eeuw; Het Nationaal Archief te Den Haag).

gen in hertogelijke gunstbewijzen naar aanleiding van zijn rond 1460 gesloten huwelijk met de Artesische edelvrouw Catharina van Craon. Filips de Goede verleende hem bij die gelegenheid de hoge rechtsmacht over de heerlijkheden Katwijk en Voorschoten. Daarmee beheersten de heren van Wassenaar voortaan het hele gebied tussen Leiden en Den Haag.⁴⁶

Alles wordt anders

Maar Jan van Wassenaars ster rees pas echt na het aantreden van Maria van Bourgondië (1477-1482) en Maximiliaan van Oostenrijk (1477-1482/93) in 1477. Het plotse overlijden van hertog Karel de Stoute, op het slagveld voor de poorten van Nancy, had toen even het voortbestaan van het Bourgondische landencomplex in gevaar gebracht. De Franse koning Lodewijk XI (1461-1483) veroverde vrijwel meteen het hertogdom Bourgondië en grote delen van de Franche-Comté. In het noorden ging Picardië verloren en werd ook bijna geheel Artesië door Franse troepen bezet. Maria van Bourgondië riep meteen de Staten-Generaal bijeen te Gent opdat deze voldoende middelen zouden vrijmaken voor de verdediging van haar landen. In ruil voor meer inspraak en garanties voor het behoud van de gewestelijke autonomie werden de staten bereid gevonden de gevraagde troepen uit te rusten.⁴⁷ Ook de Hollandse en Zeeuwse afvaardiging sloot zich aan bij de overeenkomst. Zij zegde toe zeevlieden en schepen en te leveren. Namens de ridderschap reisde ook Jan van Wassenaar naar

⁴⁶ Janse en Van Gent, 'Van ridders tot baronnen', 48.

⁴⁷ W.P. Blockmans (red.), 1477. *Het algemene en de gewestelijke privilegieën van Maria van Bourgondië voor de Nederlanden* (Kortrijk 1985), passim en H.G. Koenigsberger, *Monarchies, States Generals and Parliaments. The Netherlands in the Fifteenth and Sixteenth Centuries* (Cambridge etc. 2001) 42-52.

Gent.⁴⁸ Zijn optreden aldaar moet in de smaak zijn gevallen bij de jonge hertogin Maria en bij haar intimi. Op 24 maart namen zij Jan, samen met slechts drieëntwintig andere edellieden, als raadslid-kamerheer op in haar hofhouding.⁴⁹

Na zijn huwelijk met Maria van Bourgondië, gaf Maximiliaan van Oostenrijk aan hofmeester en kroniekschrijver Olivier de la Marche de opdracht een nieuwe organisatie van de hofhouding op te zetten. In november 1477 was de daartoe noodzakelijke hofordonnantie gereed en werd deze uitgevaardigd. In hun hofstaat ruimden Maximiliaan en Olivier de la Marche niet minder dan 116 plaatsen in voor raadsleden-kamerheren.⁵⁰ Door nu aan veel meer edellieden dan enkele maanden tevoren een plaats aan te bieden in de hofhouding en hen daarvoor ook te salariëren, hoopten zij zich te verzekeren van hun loyaliteit. Lodewijk XI had immers intussen verschillende edellieden, vooral uit de bedreigde grensgewesten, er toe bewogen zijn zijde te kiezen in het conflict met Maria en Maximiliaan. Bij die 116 raadsleden-kamerheren van Maximiliaan waren zeven Hollanders. Dat is nog steeds geen overonderend aantal, maar het waren er wel méér dan er ooit onder Filips de Goede of Karel de Stoute een vergelijkbare positie hadden bekleed.⁵¹

Maximiliaan van Oostenrijk bemoeide zich veel intensiever dan zijn voorgangers hadden gedaan met de gang van zaken in Holland. Zo bezocht hij tussen januari 1478 en december 1483 het graafschap wel viermaal. De steeds opflakkerende partijstrijd in Holland, het aanhoudende Gelderse streven naar onafhankelijkheid en de opstand tegen het gezag van bisschop David van Bourgondië in het Sticht, vormden even zovele problemen die om de aandacht van Maximiliaan vroegen. Zolang hij daar geen oplossing voor vond, kon hij zich niet richten op de herovering van de sinds 1477 door de Fransen bezette gebieden.⁵²

Net zoals Karel de Stoute voor hem had gedaan, steunde Maximiliaan bij de strijd in Gelre aanvankelijk vooral op Willem van Egmond en diens drie zonen Jan, Frederik en Willem jr. Willems beloning volgde in 1478, toen hij op zesenzestigjarige leeftijd en als verreweg de oudste ridder van zijn promotiegroep werd opgenomen in de orde van het Gulden Vlies. Willem was het tweede Hollandse lid van de orde. Zijn verkiezing kwam op een kritiek ogenblik in de geschiedenis van het Gulden Vlies. De ridders kwamen toen voor het eerst sinds het uitsterven van de Bourgondische dynastie in mannelijke lijn weer in een plechtige vergadering bij elkaar. Sinds het vorige kapittel waren niet minder dan dertien ridders overle-

48 A.G. Jongkees, 'Het Groot Privilege van Holland en Zeeland (14 maart 1477)', in: Van der Werf, Linssen en Ebels-Hoving (red.), *Burgundica et Varia*, 271-277.

49 Een zeventiende-eeuwse transcriptie van Maria's hofstaat bevindt zich in het Rijksarchief te Gent, zie aldaar Raad van Vlaanderen 34.324. Voor de omstandigheden waarin Maria's hofstaat tot stand kwam en de invloed die enkele lieden uit haar omgeving daarbij op haar uitoefenden zie Cools, *Mannen met macht*, 108-110.

50 Voor een uitgave van deze ordonnantie zie [L.P. Gachard ed.], 'Ordonnance et Etat de la maison de Maximilien, duc d'Autriche et de Bourgogne (septembre 1477)', in: *Bulletin de la Commission Royale d'Histoire*, 2e série 9 (1857) 117-127. De biografie van Olivier de la Marche blijft H. Stein, *Etude biographique, littéraire et bibliographique sur Olivier de la Marche* (Bruxelles, 1888). Meer over zijn betekenis voor de Bourgondische hofcultuur bij J. Devaux, 'Le culte du héros chevaleresque dans les mémoires d'Olivier de la Marche', in: *Publications du Centre Européen d'Etudes Bourguignonnes* (hierna PCEEB) 41 (2001) 53-66.

51 Het ging om Jan van Blois (016), Frederik, Jan III en Willem jr. van Egmond (072, 073 en 076), Daniël van de Merwede (182) en Jan en Joos van Wassenaar (258 en 260). De cijfers tussen haakjes verwijzen naar de nummers waaronder biografische schetsen van deze heren zijn opgenomen in het prosopografische repertorium van Cools, *Mannen met macht*. Een gedetailleerde analyse van de hofordonnantie van november 1477 en een vergelijking met ordonnaties van Filips de Goede, Karel de Stoute, Filips de Schone en de jonge Karel V aldaar 32-34 en 73-75. Zie ook Idem, 'Quelques considérations sur l'attitude des nobles comtois entre 1477 et 1500', in: PCEEB 42 (2002) 169-174.

52 Van Gent, *Pertijelike saken*, 190-368; C. Rothoff-Kraus, 'Gelre en Habsburg ten tijde van Maximiliaan I als hertog van Bourgondië (1477-1492)', in: J. Stinner en K.H. Tekath, *Gelre – Geldren – Gelderland. Geschiedenis en cultuur van het hertogdom Gelre* (Geldern 2001) 139-144 en Silverberg, *David van Bourgondië*, 67-86.

den. Van de resterende achttien verbleven er zes al dan niet gedwongen in de buurt van de Franse koning. Bij de opening van de vergadering, in Brugge op 30 april, waren dan ook maar vijf ridders aanwezig.⁵³

De aanhoudende oorlogen met Frankrijk en de deels daarmee samenhangende burgeroorlog die uitbrak in de Nederlanden na het overlijden van Maria van Bourgondië droegen er toe bij dat de Orde van het Gulden Vlies voorlopig bleef kampen met een crisis. Ook op de kapittelvergaderingen die in 1481 in 's-Hertogenbosch en in 1491 in Mechelen werden gehouden verschenen niet meer dan respectievelijk zeven en zes vliesridders.⁵⁴ Slechts na de terugkeer van de vrede in de Nederlanden en het aantreden van Filips de Schone zouden de leden van de orde weer vaker en in grotere getale bij elkaar komen. Wel werd in Mechelen ook Willem van Egmonds oudste zoon, Jan, tot vliesridder verkozen.⁵⁵ Tijdens de drie volgende kapitels werden nog eens vijf Hollandse edellieden in de orde opgenomen: in 1501 te Brussel Cornelis van Glymes-Zevenbergen (1458-1508/09), in 1505 te Middelburg Floris van Egmond-Buren (1469-1539) en in 1516 te Brussel Jan IV van Egmond (1499-1528), Maximiliaan van Glymes-Zevenbergen (1485-1522) en Jan II van Wassenaar (1464-1538).⁵⁶ In totaal werden tussen 1478 en 1516 73 vliesridders verkozen. De zeven Hollandse uitverkorenen vertegenwoordigden dus bijna een tiende van het totale aantal.⁵⁷

Begunstiging van de familie Egmond

Uit dit overzicht blijkt ook dat de familie Egmond in deze vier decennia vier vliesridders leverde. Omstreeks 1500 was zij onmiskenbaar de machtigste adellijke familie in Holland geworden. In ruil voor haar steun bij de herovering van Gelre, het handhaven van David van Bourgondië's gezag in het Sticht en het bedwingen van de partijstrijd in Holland, had Maximiliaan haar systematisch begunstigd. In augustus 1483 had hij Jan van Egmond zelfs tot stadhouder van Holland-Zeeland en West-Friesland benoemd. Jan werd daarmee de eerste Hollandse edelman die deze voorname positie in zijn stamgewest bekleedde. Hij deed dat tot kennelijke tevredenheid van de opeenvolgende Habsburgse heersers over de Nederlanden en bleef 32 jaar in functie, langer dan om het even welke andere stadhouder voor de komst van de Republiek.⁵⁸

Zeker tijdens het laatste decennium van zijn leven liet Jan echter veel van het praktische bestuurswerk over aan zijn neef Floris van Egmond-Buren. Deze trad dan op als een soort van vice-stadhouder.⁵⁹ Maar Floris bekleedde nog veel meer functies. Zo zetelde hij sinds 1507 in de Hofraad die samen met Margareta van Oostenrijk de Nederlanden bestuurde voor de nog minderjarige Karel V. Na het aantreden van Maria van Hongarije nam de nieuw op-

53 Cools, *Mannen met macht*, 110-111 en De Reiffenberg, *Histoire de l'Ordre de la Toison d'or*, 92-97.

54 J. Paviot, 'Etude Préliminaire', in: De Smedt (red.), *Les chevaliers*, xxvii; P.T.J. Kuijer, 's-Hertogenbosch. Stad in het hertogdom Brabant. ca. 1185-1629 (Zwolle/'s-Hertogenbosch 2000) 256-261 en R. De Smedt, 'Le 15e chapitre de l'Ordre de la Toison d'or. Une Fête mémorable tenue à Malines en 1491' in: *Handelingen van de Koninklijke Kring voor Oudheidkunde, Letteren en Kunst van Mechelen* (hierna HKKOLKM), 95 nr. 2 (1991) 9-11.

55 M.J. van Gent, 'Jan van Egmond: Een Hollands succesverhaal', in: HKKOLKM, 95 nr. 2 (1991) 260-269. Zie ook Cools, *Mannen met macht*, 205-207.

56 Biografische schetsen van deze lieden in Cools, *Mannen met macht*, respectievelijk 215-217, 202-204, 207, 222 en 303. Zie voor Jan II van Wassenaar ook Janse en Van Gent, 'Van ridders tot baronnen', 60-65.

57 Vgl. de naamlijst van vliesridders in *Het Gulden Vlies. Vijf eeuwen kunst en geschiedenis* (Brugge 1962) 37-39.

58 Van Gent, 'Jan van Egmond', 267-269.

59 J.P. Ward, *The Cities and the States of Holland. A participative system of government under strain* (proefschrift Universiteit Leiden 2001) 49-50.

Afb. 4. Jan van Egmond, de langst zittende stadhouder van Holland op hoge leeftijd. Tekening uit het *Recueil d'Arras* (eerste helft 16de eeuw?) (Atrecht, Bibliothèque municipale).

gerichte Raad van State de werkzaamheden van de Hofraad goeddeels over. Ook van dit orgaan werd Floris lid. Dankzij zijn invloed bij de opeenvolgende regentessen kon hij vaak optreden als behartiger van de Hollandse belangen bij de centrale regering. In zijn schoonvader Cornelis van Glymes-Zevenbergen trof Floris er een geestesverwant.⁶⁰ Samen maakten ze zich in Margareta's Hofraad sterk voor een pro-Engelse politiek.⁶¹

Floris van Egmond-Buren en Cornelis van Glymes-Zevenbergen waren beiden ook gerespecteerde militairen. Samen hebben ze tijdens het eerste decennium van de 16de eeuw regelmatig de Geldersen bestreden. Cornelis' zoon Maximiliaan erfde van zijn vader onder andere de interesse in het krijgsbedrijf. Samen met Floris van Egmond zetelde hij in 1514 in een Raad van Oorlog die door Margareta van Oostenrijk was ingesteld om haar van advies te dienen bij het plannen van een militaire campagne tegen de Fransen.⁶² Ook op dit vlak nam Floris' carrière een nog wat hogere vlucht dan die van zijn Hollandse standgenoten: in 1515 werd hij benoemd tot kapitein-generaal van het Habsburgse leger dat Friesland trachtte te bezetten. Daar diende ook Jan II van Wassenaar onder hem. Uiteindelijk zou Jan er eind 1523 ook de dood vinden. Hij bezweek aan de verwondingen die hij had opgelopen bij het beleg van Sloten.⁶³ Precies in die dagen voerde Floris helemaal aan het andere einde van de Nederlanden een Habsburgs-Engels expeditieleger aan dat de opdracht had gekregen dwars door Picardië naar Parijs te trekken, zonder tijd te verliezen met belegeringen. Op die wijze zouden de Fransen in paniek moeten raken. Een vroeg invallende winter deed het aanvankelijke

60 Floris van Egmond-Buren was in 1500 getrouwd met Magdalena van Glymes-Bergen, een dochter van Cornelis.

61 Cools, 'Les frères Henri, Jean, Antoine et Corneille de Glymes-Bergen: les Quatre Fils Aymond des Pays-Bas bourguignons' in: *PCEEB* 41 (2001) 127-130.

62 A. Walther, *Die burgundischen Zentralbehörden unter Maximilian I. und Karl V.* (Leipzig 1909) 211.

63 Janse en Van Gent, 'Van ridders tot baronnen', 62 en Ward, *The Cities and States*, 50.

Afb. 5. Jan II van Wassenaar verwierf grote roem als krijger in Habsburgse dienst. Hier zien we hem samen met zijn echtgenote Josina van Egmond, de oudste dochter van Jan, voor Sloten. Bij de belegering van deze Friese plaats, in november 1523, liep hij ernstige verwondingen op. Een maand later zou hij ten gevolge daarvan overlijden. (Anonieme tekening in het Manuscript van D. Wouterszoon van Katwijk; 2de helft 16de eeuw; Het Nationaal Archief te Den Haag).

succes van de expeditie echter al snel omslaan in een bittere nederlaag.⁶⁴ Die mislukking neemt niet weg dat Habsburgse vorsten de militaire kwaliteiten van Hollandse edellieden intussen op prijs stelden.

Enkele slotopmerkingen

Uiteraard bieden de hierboven gegeven voorbeelden geen uitputtend overzicht van de activiteiten van Hollandse edellieden in dienst van de Bourgondisch-Habsburgse vorsten. Wel tonen ze overtuigend aan dat na 1477 eindelijk meer Hollanders deel gingen uitmaken van de bovengewestelijke adelsgroep waarvan de Bourgondische hertogen eerder het ontstaan en de groei zeer hadden bevorderd. Intussen bekleedden Hollanders wel de functie van raadslid-kamerheer aan het hof, werden ze opgenomen in de Orde van het Gulden Vlies, kregen ze aanstellingen als stadhouder, zetelden ze in de voornaamste vorstelijke raden en voerden ze troepen aan op het slagveld. Niet minder dan vijftien Hollandse edellieden voldeden tussen 1477 en 1530 aan een of meerdere van deze criteria: hen kunnen we met recht polderaristocraten noemen. Gebruikmakend van dezelfde criteria om aristocraten te definiëren telde ik voor alle Bourgondisch-Habsburgse landen in die jaren 257 aristocraten. Samen maakten die vijftien Hollanders dus ongeveer zes procent uit van het totale aantal.⁶⁵ Dat

64 S.J. Gunn, 'The Duke of Suffolk's March on Paris in 1523', in: *English Historical Review* 101 (1986) 596-634.

65 Zie voor een uitvoerige verantwoording, een meer gedetailleerde bespreking van de cijfers en een vergelijking met andere gewesten H. Cools, 'Equilibres ou déséquilibres régionaux au sein de l'aristocratie des Pays-Bas. 1477-1530' in: *Cahiers du Centre de Recherches en Histoire du Droit et des Institutions* 16 (2001) 63-81.

lijkt nog steeds een relatief bescheiden aantal. Maar uit nadere analyse van de cijfers waarop deze mededelingen zijn gebaseerd, blijkt ook dat Hollandse edellieden vaker dan hun collega's uit andere gewesten meerdere van die functies tegelijkertijd uitoefenden. Bovendien vervulden ze die ook langer. Dit alles verschafte de Hollandse edellieden tóch een buitengewoon grote invloed op het gevoerde beleid.⁶⁶

Blijft natuurlijk de vraag waarom de Habsburgse vorsten zoveel meer invloed hebben gegeven aan die Hollandse edellieden dan hun Bourgondische voorgangers. Natuurlijk nam het 'soortelijk gewicht' van Holland binnen het Bourgondisch-Habsburgse landencomplex toe door het blijvende verlies van het hertogdom Bourgondië en van Picardië. Maar er was meer: de voortdurende Gelderse oorlogen en de daarmee samenhangende invallen en plundertochten van vijandelijke troepen bedreigden de sterke economische groei die in Holland na de crisis van het laatste kwart van de 15de eeuw weer op gang was gekomen. De vorsten hadden daarom groot belang bij het cultiveren van een kleine groep van vertrouwelingen in het graafschap die over voldoende sociaal prestige beschikten om bestuurstaken op zich te nemen en zonodig ook te bemiddelen tussen hof en de in de Hollandse statenvergadering gegroepede vertegenwoordigers van de onderdanen.⁶⁷ Intussen naderde de langzame integratie van Holland in het Bourgondisch-Habsburgse landencomplex haar voltooiing.⁶⁸ Uit het voorgaande moge blijken dat de opkomst van de polderaristocraten een onderdeel was van dit proces. In de decennia na 1530 zou die groep van polderaristocraten trouwens oplossen in de grotere bovengewestelijke adelsgroep die mede aan de basis van de Nederlandse Opstand lag. Maar dat is een heel ander verhaal.

66 Cools, *Mannen met macht*, 81-83 en 94-96.

67 Zie voor het ontstaan en de vroege geschiedenis van de Hollandse statenvergadering H. Kokken, *Steden en staten. Dagvaarten van steden en Staten van Holland onder Maria van Bourgondië en het eerste regentschap van Maximiliaan van Oostenrijk (1477-1494)* (Den Haag, 1991) 20-36.

68 L. Sicking, 'De integratie van Holland. Politiek en bestuur in de Bourgondische-Habsburgse tijd', in: De Nijs en Beukers (red.), *Geschiedenis van Holland*, 271.

Van stadsregenten tot landjonkers: de Jonkheren Van Foreest 1750-1920

In historische studies wordt de laatste jaren steeds benadrukt dat Nederlandse elites goed in staat waren zich aan te passen ten einde hun invloed te behouden.¹ Verwijzend naar continuïteit in de 18de en 19de-eeuwse sociaal-politieke verhoudingen, spreken diverse auteurs wel van een 'taaiheid van het Ancien régime' of van een 'nabloei van de regententijd'. Zelfs in de politieke cultuur van deze tijd doet het woord 'regentencultuur' nog altijd opgeld.² Ook wat de Hollandse adel betreft wordt die continuïteit benadrukt. Zo stelde Van Nierop vast dat er in de 'burgerlijke' 17de eeuw geen sprake was van een neergang van de adel.³ Daarnaast werd in enkele publicaties gewezen op het doorwerken van feodale verhoudingen, lang nadat de juridische bestaansgrond hiervoor was komen te vervallen.⁴ Nieuw lokaal onderzoek wijst uit dat de Jonkheren Van Foreest, die al in de 12de eeuw behoorden tot de adel van het gewest Holland, hun macht en invloed tot in jaren 1920 wisten te handhaven.⁵ Het vermogen zich steeds weer aan te passen aan gewijzigde sociaal-maatschappelijke structuren blijkt duidelijk uit de opmerkelijke transformatie die deze familie gedurende de bewogen jaren tussen 1750 en 1850 doormaakte, toen de Foreesten zich ontwikkelden van stedelijk georiënteerde patriciërs tot landjonkers.

Hollandse edelen

Over adellijke groepen in Holland en andere gewesten verscheen de laatste jaren een stroom publicaties.⁶ Tevens werden afzonderlijke geslachten belicht, veelal *grand seigneurs* zoals de Van Wassenauers en Van Heeckerens.⁷ Ondanks al deze aandacht bleven belangrijke groepen edelen buiten beschouwing.

Zo is er wat betreft het gewest Holland nog altijd weinig bekend over adellijke geslachten die in politiek opzicht geen gebruik konden maken van hun standsvoorrechten. Gedurende de Republiek werd in de Staten van Holland het platteland vertegenwoordigd door het college van de Ridderschap, een groep edelen die middels hun lidmaatschap politieke invloed genoten en lucratieve betrekkingen kregen toebedeeld. In de 17de eeuw waren de eisen voor deelname aan dit college verscherpt. Men moest afstammen van de riddermatige adel van

- 1 Robert van der Laarse, 'Bearing the stamp of history: the elitist route to democracy in the Netherlands' in: John Garrard, Vera Tolz en Ralph White (red.), *Democratization, past and present* (Londen 1999) 50-75, aldaar 50; C. Schmidt, *Om de eer van de familie. Het geslacht Teding van Berkhout 1500-1950; een sociologische benadering* (Amsterdam 1986).
- 2 Woorden als 'regenten', 'regententaliteit' en 'regentencultuur' werden veelvuldig gebruikt voor en na de verkiezingen van 2002. Gretha Pama, NRC Handelsblad, 16 maart 2002, <http://www.nrc.nl/denhaag/1021524756863.html> en Raymond van den Boogaard, NRC Handelsblad 16 mei 2002, <http://www.nrc.nl/dossiers/Fortuyn/1016260969953.html>. F.J.E. van Lennep, *Late regenten* (Haarlem 1962); Rob van der Laarse, 'Notabele levensvormen' in: idem (red.), *Van goeden huize. Elite in en rondom Alkmaar in de negentiende eeuw* (Alkmaar 2001) 7-32, aldaar 7, 8.
- 3 H.F.K. van Nierop, *Van ridders tot regenten. De Hollandse adel in de zestiende en de eerste helft van de zeventiende eeuw* (Amsterdam 1984).
- 4 Wouter de Haan, 'Pioniers met oude idealen. De stichting van de badplaats Bergen aan Zee door de familie Van Reenen' in: Rob van der Laarse (red.), *Van goeden huize. Elite in en rondom Alkmaar in de negentiende eeuw* (Alkmaar 2001) 109-128.
- 5 Maarten Prins, 'Adellijke tradities en burgerlijke normen. De familie Van Foreest en het landgoed Nijenburg' in: Rob van der Laarse (red.), *Van goeden huize. Elite in en rondom Alkmaar in de negentiende eeuw* (Alkmaar 2001) 33-62.
- 6 J. Dronkers, *De maatschappelijke relevantie van hedendaagse Nederlandse adel* (Amsterdam 2000); Antheun Janse, *Ridderschap in Holland. Portret van een adellijke elite in de late Middeleeuwen* (Hilversum 2001); Van Nierop, *Van ridders tot regenten*, 41.
- 7 J. Aalbers e.a., *Heren van stand: Van Wassenauer 1200-2000. Achthonderd jaar Nederlandse adelsgeschiedenis* (Zoetermeer 2000); C.W.L. van Boetzelaer en J.W. des Tombe, *Het geslacht Van den Boetzelaer: de historische ontwikkeling van de rechtspositie en de staatkundige invloed van een belangrijk riddermatig geslacht* (Assen 1969); R.W.A.M. Cleverens, *Het geslacht van Heeckeren: Van Heeckeren van Kell, Van Heeckeren van Wassenauer: Ruurlo, Bingerden, Twickel, Dieren, De Wiersse, Rhederoord* (Middelburg 1988).

het gewest en in bezit zijn van een heerlijkheid (het recht om binnen een bepaald district justitie uit te oefenen of te doen uitoefenen).⁸ Hierdoor kwam een aantal edelen niet (langer) in aanmerking voor een zetel. Aan die groep 'gemankeerde' edelen is tot nu toe weinig aandacht besteed. Geheel terecht is deze verwaarlozing niet, aangezien geslachten die niet meer werden opgeroepen voor de vergaderingen van de Ridderschap zichzelf wel als adellijk bleven beschouwen en ook sociaal prestige konden ontlenen aan die status.

Een voorbeeld van een adellijke familie die niet langer voor de vergaderingen van de Ridderschap werd opgeroepen, is de familie Van Foreest. Deze Jonkheren vervulden belangrijke bestuursfuncties in steden als Alkmaar, Delft en Haarlem. Door het uitsterven van twee oudere takken in de 16de eeuw, raakten de adellijke goederen die de Foreesten bezaten, zoals het huis 'Oosterwijk' (ook wel huis 'Foreest') bij Beverwijk en de burcht 'Foreest' bij Koudekerk, buiten de familie.⁹ De overgebleven tak Van Foreest bezat geen kastelen of heerlijkheden. Vanaf de 16de eeuw zien we dan ook geen Foreesten meer optreden in de vergaderingen van de Ridderschap.¹⁰

Hoewel zij het contact met de riddermatige adel geleidelijk verloren, slaagden de Foreesten er in zich te handhaven binnen de gewestelijke elite. Tijdens de Republiek maakten zij in sociaal en politiek opzicht deel uit van het Hollandse patriciaat, een kleine groep rijke en voorname families, die het stedelijk bestuur domineerde. Ook in het Koninkrijk der Nederlanden van koning Willem I (1813-1840) en zijn opvolgers kon de familie in ruime mate beschikken over aanzien, macht en vermogen. De Jonkheren Van Foreest werden opgenomen in een nieuwe, door de koning geformeerde Nederlandse adel en kwamen als vanzelfsprekend in aanmerking voor lucratieve en invloedrijke ambten op lokaal en nationaal niveau.¹¹

De overgang van een particularistische, aristocratische Republiek naar een moderne natiestaat met een centraal aangestuurd overheidsapparaat bracht grote veranderingen teweeg in de omvang en samenstelling van de Hollandse elite. Dit artikel beschrijft de overlevingsstrategieën die de familie Van Foreest toepaste ten einde haar vermogen, politieke invloed en sociaal vooraanstaande positie te behouden. Hierin staan twee zaken centraal: de politieke, sociale en economische positie van de leden van deze familie, die zich van stadsregenten tot landjonkers ontwikkelden en – daarmee samenhangend – de ideeën die binnen de familie leefden ten aanzien van de eigen identiteit en het familieverleden.

Edelen of patriciërs?

In de 18de eeuw bekleedden de (mannelijke) leden van de familie Van Foreest een vooraanstaande positie binnen de Hollandse elite. Zij waren zeer vermogend en behoorden tot de rijkste inwoners van Hoorn en Alkmaar. Uit Kooijmans' onderzoek naar de 18de-eeuwse regenten van Hoorn bleek dat de vijf grootste nalatenschappen in deze stad alle afkomstig waren uit de familie Van Foreest. De oud-burgemeester Nanning van Foreest (1682-1745) spande de kroon met een fortuin van 1,2 miljoen gulden.¹² De samenstelling van het enorme fortuin van de familie was kenmerkend voor haar stedelijke oriëntatie; als de meeste regenten

8 Van Nierop, *Van ridders tot regenten*, 27, 41, 42.

9 H.A. van Foreest, *Het oude geslacht Van Foreest* (Assen 1950) 120.

10 Janse, *Ridderschap in Holland*, 76, 77; Van Nierop, *Van ridders tot regenten*, 70.

11 C.W. Bruinvis en J.E. Croll (red.), *Jaarboekje voor de stad Alkmaar en omliggende dorpen 2* (Alkmaar 1853); C.W. Bruinvis, *Naamlijst van de leden der regering, de secretarissen en ontvangers van Alkmaar sedert 1795* (z.p., z.j.).

12 Luuc Kooijmans, *Onder regenten. De elite in een Hollandse stad, Hoorn 1700-1780* (z.p. 1985) 218.

Afb. 1. Familiewapen Van Foreest met uitgetande dwarsbalk en spreuk 'Salvus Mea Christus' (Christus mijn heil). Gedeelte van schilderij Pieter van Foreest 1521-1597; Particuliere collectie.

belegden de Foreesten hun kapitaal voornamelijk in aandelen en obligaties, voor landbezit toonden zij een beperkte interesse.¹³ Dankzij een invloedrijke positie binnen het Hoornse en Alkmaarse patriciaat kwamen opeenvolgende generaties van de familie stevast in aanmerking voor de belangrijkste stedelijke- en generaliteitsambten, een positie die voortdurend werd versterkt door politiek gunstige huwelijken.¹⁴ Daarnaast genoot de familie als adellijk geslacht een groot sociaal prestige.

De sociale positie van de familie kenmerkte zich door een zekere mate van ambivalentie. Voortgekomen uit de adel, was de familie Van Foreest geleidelijk aan versmolten met het Hollandse patriciaat. In de 13de eeuw hadden de Foreesten nog als edelen van bescheiden middelen op hun kastelen in het Rijnland geleefd. Hun politieke invloed steunde op verwantschap met andere adellijke families en hun zitting in de Ridderschap. In de 14de eeuw zien we diverse leden van de familie Van Foreest toetreden tot het bestuur van steden als Alkmaar, Delft en Haarlem, terwijl zij gelijktijdig bleven 'compareren' (optreden in de Ridderschap).¹⁵ In de loop van de 15de en 16de eeuw was de machtsbasis van hun nazaten echter geheel bij het patriciaat komen te liggen.

Al behoorde zij in politiek opzicht tot het patriciaat, de familie Van Foreest bleef niettemin vasthouden aan de adellijke status. Zo gebruikten haar leden het predikaat 'Jonkheer' en oefenden zij het aan edelen voorbehouden jachtrecht uit. Uit de 15de en 17de eeuw zijn twee rechtzaken bekend waarbij de Foreesten met succes hun aanspraken op adellijke voorrechten verdedigden.¹⁶ Zo spande de familie een proces aan tegen Hendrik de Hertaing, heer van Marquette, omdat hij Adriaan van Foreest (1618-1647) had aangehouden toen deze op jacht was in de duinen bij Heemskerk. De Hertaing werd gedwongen zijn excuses aan te bieden.¹⁷

Interessant genoeg bevonden zich onder de sociale contacten en huwelijkspartners van de familie Van Foreest meer 'gemankeerde' edelen, zoals een tot het Alkmaarse patriciaat toetredende tak van de adellijke familie Van Teylingen, de Jonkheren Van Cats die vanwege hun Zeeuwse komaf in Holland geen gebruik konden maken van adellijke privileges, en de patriciërsfamilie Van Egmond van de Nijenburg, wier aanspraak op adellijke status niet algemeen erkend werd.¹⁸ Met al deze geslachten, voor wie om uiteenlopende redenen de toegang tot de Hollandse Ridderschap gesloten bleef, waren de Foreesten door huwelijken verbonden (zie stamboom).

13 Kooijmans, *Onder regenten*, 108, 128.

14 Voorbeelden van de wijze waarop de familie door middel van huwelijkspolitiek inspeelde op de politieke situatie bij M.J. Prins, "'Hoe gy zoo de naam die gy draagt, nieuwe luister geeft'. Status, macht en financieel vermogen van de familie Van Foreest 1747-1870' (doctoraalscriptie geschiedenis, Universiteit van Amsterdam 2001) 17, 18.

15 Van Foreest, *Het oude geslacht Van Foreest*, 51; Van Nierop, *Van ridders tot regenten*, 70.

16 Van Foreest, *Het oude geslacht Van Foreest*, 41.

17 A. Merens, *De geschiedenis van een Westfriese regentenfamilie. Het geslacht Merens* (Den Haag 1957) 173, 174.

Afb. 2. De buitenplaats Nijenburg kwam in 1742 door vererving in bezit van de familie Van Foreest. Tekening van H. Tavernier, 1787. RAA, AvF 88o.

Nijenburg

In de patricische oriëntatie van de familie Van Foreest kwam midden 18de eeuw grote verandering ten gevolge van een erfenis uit de verwante familie Van Egmond van de Nijenburg. Dit was een vermogend Alkmaars regentengeslacht, dat pretendeerde een bastaardtak te zijn van het grafelijk huis Van Egmond. In de 15de eeuw waren leden van deze familie kasteleins geweest van de Nienburg bij Oudorp, een burcht die toebehoorde aan de graven van Egmond. Nadat de Nienburg verwoest was en leden van de familie de ruïne van het kasteel hadden gekocht, begonnen zij zich 'Van Egmond van de Nijenburg' te noemen.¹⁹

In de 17de en 18de eeuw maakten de Van Egmonds van de Nijenburg een grote maatschappelijke stijging door, die gepaard ging met een welhaast onverzadigbare drang de (vermeende) afstamming van het grafelijk huis te benadrukken. Zo voerden zij het ongebroken wapen van Egmond, hoewel zij daar als bastaarden eigenlijk niet toe gerechtigd waren. Om de adellijke pretenties kracht bij te zetten breidde de familie de verzameling Egmond-regalia uit met de heerlijkheid van de Egmond en de ruïnes van het voormalig kasteel van Egmond (in Egmond op de Hoef) – die zelfs gedeeltelijk weer werden opgebouwd. Nadat Jan van Egmond van de Nijenburg (1618-1712) zich in 1705 door de Duitse keizer tot baron van het Heilige Roomse Rijk had laten verheffen (tegen betaling van 12.000 gulden), volgde de bouw van een statig herenhuis tussen Alkmaar en Heiloo, compleet met tuinen en parken.²⁰ Het huis werd 'Nijenburg' gedoopt, een verwijzing naar de burcht waar leden van de familie ooit als kasteleins hadden gefungeerd. In 1742 stierven de Van Egmonds van de Nijenburg uit en kwam hun omvangrijke bezit, waaronder Nijenburg, in handen van de neven Cornelis (1704-1761) en Nanning (1682-1745) van Foreest.²¹

18 C.W. Bruinvis, *De Alkmaarsche vroedschap tot 1795* (z.p., z.j.); Van Nierop, *Van ridders tot regenten*, 30, 119, 185, 187.

19 J. Belonje, 'De afkomst van het geslacht Van Egmond van de Nijenburg', *Jaarboek van het Centraal Bureau voor Genealogie* (1955) 39-76; Van Nierop, *Van ridders tot regenten*, 185.

20 Ronald H.M. van Immerseel, 'Mythologische tuinbeelden als legitimering van de afkomst. Het iconografisch decoratieprogramma van Gerard van Egmond van de Nijenburg', *Virtus. Bulletin van de Werkgroep Adelsgeschiedenis* 7 (2000) 63-74; J.H. Rombach, *Nijenburg te Heiloo* (Heiloo 1987) 7-9.

Naar een adellijke levensstijl

Toen zij de erfenis van de Van Egmonds van de Nijenburg verwierven, bezaten de Foreesten al lange tijd geen uitgestrekte landgoederen, heerlijkheden of bezittingen van enige adellijke allure meer. Ze zochten hun huwelijkspartners gewoonlijk onder het Hoornse patriciaat en niet onder de adel. Ook hun levensstijl was veeleer deftig-patricisch dan adellijk. Nanning en Cornelis van Foreest bewoonden panden aan het Oost in Hoorn, waar Nanning zijn kapitale woning liet voorzien van een imposante hardstenen gevel. Cornelis liet zich door de stad vervoeren in een gouden koets.²² Conform de levensstijl van de rijkere regenten vertoefde de familie in de zomermaanden lange tijd op buitenplaatsen, met name in de Beemster.²³

Dit alles veranderde sterk nadat Cornelis' zoon Dirk, die voorbestemd was om Nijenburg van zijn vader te erven, uit Hoorn vertrok om zitting te nemen in de Alkmaarse vroedschap. Het nieuwe milieu waarin Dirk en zijn nazaten kwamen te verkeren, verschilde hemelsbreed van dat van de Hoornse elite. Zo hadden in de Alkmaarse raad opvallend veel edelen zitting, terwijl deze in Hoorn vrijwel ontbraken. Naast een graaf van Nassau-Bergen en een baron Du Tour waren er in de 18de eeuw zeven Alkmaarse raadsgeslachten die het predikaat 'Jonkheer' voerden.²⁴ De Alkmaarse patriciërs overtroffen hun Hoornse collega's in het bezit van heerlijkheden en zij besteedden een groter deel van hun vermogen aan buitenplaatsen en landerijen.²⁵ Als gevolg van Dirks verhuizing ontstond een Alkmaarse tak van de familie Van Foreest die zich, meer dan de verwanten in Hoorn, een adellijke levensstijl ging aanmeten.

Nadat zij in bezit waren gekomen van de Nijenburg, lieten de Foreesten uitgebreide werkzaamheden verrichten om het goed meer allure te geven. Was het onder de Van Egmonds van de Nijenburg een herenhuis met parken en vijvers geweest, door de familie Van Foreest werd Nijenburg fors uitgebreid, bebost en gedeeltelijk gemodelleerd naar de heersende Engelse landschapsstijl.²⁶ Zo groeide het buiten uit tot een landgoed van omstreeks 200 hectare.²⁷

De verhuizing naar Alkmaar en de bijkomende verandering van sociale omgeving zien we terug in het huwelijkspatroon van de Foreesten. De kinderen van Dirk van Foreest huwden opvallend vaak met edelen. Zij vonden hun partners onder de adellijke familie Van Delen, van wie leden zitting hadden in de Gelderse Ridderschap, en onder de 'buren' in Heiloo, de Jonkheren Van Cats, die het kasteel Ter Coulster bewoonden als heren van Heiloo en Oesdom.²⁸

Ook in financieel opzicht voltrok zich een opmerkelijke omslag. Uit bewaard gebleven nalatenschappen valt op te maken dat vanaf het eind van de 18de eeuw het familiefortuin voor een steeds groter deel uit land kwam te bestaan (zie tabel 1). Doordat opeenvolgende oudste zonen steeds het landgoed Nijenburg kregen toebedeeld en jongere zonen en dochters voornamelijk obligaties ontvingen, groeide het aandeel van landbezit in het vermogen

21 J. Belonje, *De twee Nijenburgten bij Alkmaar* (Wormerveer 1956); Rombach, *Nijenburg te Heiloo*.

22 Kooijmans, *Onder regenten*, 167, 178.

23 Regionaal Archief Alkmaar (hierna: RAA), Archief van Foreest (hierna: AvF), inv. nr. 145, Akte van scheiding en deling van de nalatenschap van Nanning van Foreest en Jacoba de Vries, 1752.

24 Bruinvis, *De Alkmaarsche vroedschap tot 1795*.

25 K.W.J.M. Bossaers, "Van kintsbeen aan ten Staatkunde opgewassen" Bestuur en bestuurders van het Noorderkwartier in de achttiende eeuw (Amsterdam 1996) 182, 184. Kooijmans, *Onder regenten*, 223.

26 Rombach, *Nijenburg te Heiloo*, 16, 17, 22; G.G.M. Tjaden, 'Het Heilooërbosch' in: T.P.M. van der Fluit (red.), *Heiloo voor en na Willibrord*. Opstellen over de geschiedenis van Heiloo (Heiloo 1995) 153-162, aldaar 154.

27 RAA, AvF, inv. nr. 312, Stukken betreffende de nalatenschap van Dirk van Foreest 1833-1849; RAA, AvF, inv. nr. 373-374, Stukken betreffende de nalatenschap van Cornelis van Foreest en Johanna Elisabeth Loopuyt 1875-1881; RAA, AvF, inv. nr. 465, Stukken betreffende de nalatenschap van Pieter van Foreest 1922-1924.

Afb. 3. Het huis Nijenburg naar een tekening van J.A. Crescent in 1811. RAA, AvF 883.

van de Nijenburg-tak alsmaar verder. In 1761 was het landbezit van Cornelis van Foreest nog goed voor 17% van zijn vermogen, terwijl zijn kleinzonen Cornelis (1756-1825) en Zacheus (1757-1824) vermogens nalieten die voor 57% respectievelijk 70% uit land bestonden. Daarnaast bezaten zij heerlijkheden en tienden (rechten op een deel van agrarische opbrengsten).²⁹ Deze trend naar verlandelijking van het vermogen zette zich binnen de familie Van Foreest gedurende de gehele 19de eeuw door.

Tabel 1. Verlandelijking van het vermogen van de familie Van Foreest 1761-1922

Erflater en peiljaar	Totaal vermogen	Waarde landbezit	Ged.nal.	Tot.hect.	Gr.hect.
Cornelis van Foreest 1761	f 666.827,-	f 113.361,-	17 %	?	?
Cornelis van Foreest 1825	f 150.400,-	f 85.000,-	57 %	518	469
Dirk van Foreest 1833	f 297.369,-	f 201.251,-	72 %	567	490
Cornelis van Foreest 1878	f 1.237.058,-	f 1.091.810,-	88 %	1112	559
Pieter van Foreest 1922	f 345.964,-	f 430.000,-	98 %	236	236

Ged. nal. = Gedeelte van nalatenschap dat bestaat uit land

Tot. hect. = Totaal landbezit in hectares

Gr. hect. = Grootte land in Heiloo in hectares

Bronnen:

Regionaal Archief Alkmaar, Archief Van Foreest inv. nrs.:

166, Stukken betreffende de nalatenschap van Cornelis van Foreest 1761-1762, 1802

247, Stukken betreffende de nalatenschap van Cornelis van Foreest en Jeanette Agnes van Delen 1825-1830

312, Stukken betreffende de nalatenschap van Dirk van Foreest 1833-1849

374, Stukken betreffende de nalatenschap van Cornelis van Foreest en Johanna Elisabeth Loopuyt 1875-1881

465, Stukken betreffende de nalatenschap van Pieter van Foreest 1922-1924

²⁸ J. Belonje, *Ter Coulster* (Wormerveer 1946).

²⁹ Kooijmans, *Onder regenten*, 108; RAA, AvF, inv. nr. 247, Stukken betreffende de nalatenschap van Cornelis van Foreest en Jeanette Agnes van Delen 1825-1830; RAA, AvF, inv. nr. 292, Akte van scheiding van de gemeenschappelijke nalatenschap

Afb. 4. Nijenburg ca. 1910.

Terugtrekking uit de stad

Zagen we vanaf de tweede helft van de 18de eeuw een verlandelijking van het vermogen optreden, gedurende de 19de eeuw voltrok zich in politieke zin een soortgelijke heroriëntatie. Sinds de 14de eeuw had de familie Van Foreest deel uitgemaakt van het bestuur van steden als Hoorn en Alkmaar. Ook nadat zij in bezit waren gekomen van Nijenburg, traden de Foreesten nog lange tijd op als raadsleden en burgemeesters en reisden zij heen-en-weer tussen de buitenplaats en hun woningen in de stad. In het Koninkrijk der Nederlanden van Willem I (1813-1840) kregen de Foreesten als vanouds zitting in de Alkmaarse raad.³⁰

Midden 19de eeuw kwam er een einde aan deze stedelijk-bestuurlijke traditie. Cornelis van Foreest (1817-1875) was evenals zijn vader en grootvader raadslid in Alkmaar, maar gaf zijn zetel op vlak voor de invoering van de eerste rechtstreeks gekozen gemeenteraad (1851) 'wegens vertrek naar Heiloo'; hij vestigde zich toen permanent op zijn landgoed Nijenburg. Nog geen twee weken later werd zijn voorbeeld gevolgd door zijn buurman in Heiloo, Jonkheer Giesbert Cornelis Fontein Verschuier, eigenaar van het landgoed Ter Coulster.³¹ Kennelijk voelden beide heren niet veel voor deelname aan rechtstreekse verkiezingen. Toen Cornelis enige tijd later gepolst werd of hij burgemeester van Alkmaar zou willen worden, bedankte hij aangezien dit ambt hem zou verplichten zich in de stad te vestigen.³²

Deze terugtrekking kan niet los worden gezien van een algehele trend die zich in de Hollandse steden manifesteerde. In de eerste helft van de 19de eeuw verdwenen de 18de-eeuwse raadsgeslachten geleidelijk van het stedelijke politieke toneel. Veel aristocraten verruilden de kleine provinciesteden voor Den Haag. Met het terugtrekken van Fontein Verschuier en Van Foreest stapten de laatste vertegenwoordigers van de oude Alkmaarse elite uit de raad.³³

van Zacheus van Foreest en Rijka Maria van Cats, 1846.

30 Bruinvis, *Naamlijst van de leden der regering*.

31 *Ibidem*, 16, 17.

32 C. van der Wal, 'Maclaine Pont als Alkmaars magistraat gedurende zijn eerste ambtsperiode' in: M. van der Bijl e.a. (red.), *Alkmaar in de negentiende eeuw. Facetten van een stedelijke samenleving* (Zutphen 1984) 10-18, aldaar 11.

33 Over de neergang van de oude elite binnen de Alkmaarse raad tussen 1815 en 1851, zie: Prins, "Hoe gy zoo de naam die

Politieke invloed

Ondanks haar terugreden uit de stedelijke politiek hield de familie Van Foreest in Alkmaar en omgeving grote invloed, onder meer via netwerken van verwanten en relaties. Een belangrijke connectie was bijvoorbeeld achterneef Gerrit van Leeuwen, raadslid in Alkmaar, officier van justitie en voorzitter van de conservatieve kiesvereniging 'Koning en Vaderland'. Toen de vroegtijdige dood van Dirk van Foreest (1833) de familie in financiële moeilijkheden bracht, maakte Van Leeuwen zich verdienstelijk door enige jaren het penningmeesterschap van de Zijpe en Hazepolder waar te nemen voor Dirks minderjarige zoon Cornelis van Foreest.³⁴ In de jaren 1850 schoof Van Leeuwen zijn protegé naar voren als vertegenwoordiger namens 'Koning en Vaderland'. In lijn met zijn vader en grootvader kon Cornelis zich laten afvaardigen naar de Tweede Kamer, waar hij tot zijn dood in 1875 vrijwel onafgebroken zitting zou hebben.³⁵

In de Tweede Kamer liet Cornelis een uitgesproken conservatief geluid horen en bestreed consequent elk voorstel van liberale zijde. Als voorvechter van het particularisme stemde hij tegen het afschaffen van de accijnsen op het malen van graan en het slachten van vee, aangezien dit de gemeentelijke inkomsten zou doen verminderen. Voorstellen de tienden afkoopbaar te maken en inkomstenbelasting in te voeren konden evenmin op Cornelis' steun rekenen.³⁶ Door een collega-kamerlid werd hij beschreven als:

een geharnast ridder uit den ouden tijd [...]. Jhr. van Foreest is een volbloed jonker. Hij bestrijdt alle begrippen van vooruitgang [...]. De heer van Foreest meent nog altijd dat de volkeren er zijn om door zekere aristocratische familiën geregeerd te worden die de "poorters" genadig in hunne hooge bescherming willen nemen en het kiezersvolk de eer bewijzen, zich door hen te laten afvaardigen.³⁷

In tegenstelling tot die van de voorouders uit de 18de eeuw, concentreerde de politieke machtsbasis van de familie zich nu op het platteland. Zijn verkiezing dankte Cornelis steeds aan steun uit de agrarische gemeenschap en hij liet zich aanprijzen als een kenner van landbouwzaken. Ook Cornelis' zoon Pieter van Foreest (1845-1922), eveneens lid van de Tweede Kamer, stond te boek als landbouwdeskundige. Van Pieter is bekend dat hij in een boerenkiel met het vee naar de markt in Alkmaar liep en zich toelegde op het fokken van kalveren en lammeren.³⁸

In het polderbestuur bekleedde de familie Van Foreest gedurende de 19de eeuw een invloedrijke positie. Bestuursfuncties werden hier lange tijd vergeven volgens het principe dat degene met het grootste landbezit ook de meeste invloed diende te krijgen. Trokken de oude regentenfamilies zich terug uit de stedelijke politiek, op het platteland rondom Alkmaar bleven zij een belangrijke rol spelen als dijkgraven en hoogheemraden.³⁹ Totdat het polder-

gy draagt, nieuwe luister geeft", 125, 126.

34 RAA, AvF, inv. nr. 353, Brieven ontvangen door Cornelis van Foreest 1823-1864; RAA, AvF, inv. nr. 376, Proces-verbaal van hoofdingelanden van de Zijpe en Hazepolder waar Cornelis van Foreest als opvolger van zijn vader tot penningmeester van de polder werd benoemd.

35 J.H. Rombach, 'Het kiesdistrict Alkmaar 1848-1917', *Alkmaars jaarboekje* 6 (1970) 125-140. T.P.J. Talsma, *De groote heeren moeten het maar weten. De Tweede Kamervertegenwoordiging uit het noordelijke deel van Noord-Holland (Waarland 1986)* 95-97.

36 Talsma, *De groote heeren moeten het maar weten*, 95-97.

37 Sagittarius (pseudoniem van W.J.A. Jonckbloet), *Parlementaire portretten. De aftredende helft van de Tweede Kamer der Staten-Generaal* (Amsterdam 1869).

38 R. Snethlage en E. Snethlage-van Foreest, 'Nijenburg. Erfgoed van Maria van Egmond van de Nijenburg' in: T.P.M. van der Fluit (red.), *Heiloo voor en na Willibrord. Opstellen over de geschiedenis van Heiloo (Heiloo 1995)* 145-152, aldaar 151, 152.

39 RAA, AvF, inv. nr. 381, Stukken ontvangen door Cornelis van Foreest als hoofdingeland van het Hoogheemraadschap van

Afb. 5. Jhr. Pieter van Foreest (1845-1922), dijkgraaf van de Hondsbossche en de Duinen tot Petten en lid van de Tweede Kamer. Hij was de laatste van zijn familie die een groot aantal maatschappelijk en politiek-bestuurlijke functies uitoefende.

reest] te waarderen door hem in verschillende functiën te kiezen en hen te [laten] vertegenwoordigen'.⁴¹

De oudste zoon

De veranderingen in de politieke, sociale en financiële positie van de familie Van Foreest hadden grote gevolgen voor de familie-identiteit. Gelijktijdig met de veranderingen in de levensstijl begon het landgoed Nijenburg een prominente rol te spelen binnen de tradities van de familie Van Foreest. De Foreesten hadden het landgoed van de Van Egmonds van de Nijenburg geërfd onder de uitdrukkelijke bepaling dat het nooit verkocht mocht worden en altijd binnen de familie Van Foreest moest blijven. Bij opeenvolgende generaties uitte zich een sterke neiging het landgoed onverdeeld binnen de familie te houden. Zo werd Nijenburg bij een erfdeling in 1782 opzettelijk te laag getaxeerd ten einde de oudste zoon Cornelis in staat te stellen het goed in zijn geheel over te nemen.⁴² Diens kleinzoon Cornelis erfde in 1833 zijn vaders landbezit (waaronder Nijenburg) met een waarde van f 205.751,- en stond hierdoor

bestuur in de jaren 1920 gereorganiseerd werd, konden leden van de familie Van Foreest in de hoogheemraadschappen belangrijke functies bekleden.⁴⁰

Naast politieke invloed via verwanten en een bestuurlijke positie die voortvloeide uit haar grondbezit, kon de familie Van Foreest bogen op een groot sociaal prestige als voraanstaand adellijk geslacht. Gedurende de gehele 19de eeuw lijkt dit 'respect' niet te zijn afgenomen. De Foreesten golden als de vanzelfsprekende bestuurders in hun eigen Heiloo, waar Pieter van Foreest wethouder en Nicolaas van Foreest (1876-1945) lange tijd burgemeester was, en ook op het platteland van Noord-Holland Noord. Hoewel de afschaffing van de heerlijke rechten in 1848 formeel een eind had gemaakt aan de politieke invloed van de Foreesten als heren van het dorp Schoorl, meldde de *Courant voor Schoorl en Bergen* nog ruim 70 jaar later: 'Het moge in deze tijd niet veel meer te beteekenen hebben Ambachtsheer te zijn [maar] de Schoorlers hebben menigmaal getoond hem [Pieter van Foreest]

de Hondsbossche en Duinen tot Petten 1847-1869.

40 *De Courant voor Schoorl en Bergen*, vrijdag 22 september 1922; RAA, AvF, inv. nr. 463, Knipsels naar aanleiding van het overlijden en de begrafenis van Pieter van Foreest, 1922.

41 *De Courant voor Schoorl en Bergen*, vrijdag 22 september 1922.

42 Cornelis mocht het landgoed van zijn moeder overnemen voor 30.000 gulden, terwijl zijn oom en tante in 1766 nog samen 50.000 gulden hadden ontvangen toen het landgoed aan Cornelis' vader werd toebedeeld. RAA, AvF, inv. nr. 197, Testament van Maria Wilhelmina Stoesak, 1789, 1793-1796; RAA, AvF, inv. nr. 200, Akte van deling van de nalatenschap

bij zijn acht broers en zusters in het krijt voor maar liefst f 180.970,-.⁴³ Het landgoed bleef ternauwernood behouden dankzij Cornelis' huwelijk met de dochter van een rijke jeneverstoker.⁴⁴

De belangrijke rol die de oudste zoon ging spelen bij de overdracht van erfgoed komt duidelijk naar voren in de brieven die Cornelis van Foreest als student in Leiden ontving van zijn moeder Jacoba Elisabeth van der Palm. Zij spoorde hem voortdurend aan zijn best te doen om een 'goed mens' en 'een nuttig lid van de maatschappij' te worden. Moeders bezorgdheid werd versterkt door het uitbundige studentenleven dat de latere voorzitter van de Vereniging voor het Afschaffen van Sterke Drank er in Leiden op na hield. Aan haar vriend Nicolaas Beets schreef mevrouw Van der Palm: 'Ik hoop dat hij [Cornelis] wint aan lust om te werken – want hij kan nu toch alle avonden niet uitgaan. [...] O herinner hem aan Nijenburg, aan zijn Moeder, aan zijne dubbele verplichting'. Cornelis' verplichtingen aan familie en landgoed worden steeds benadrukt in de brieven van mevrouw Van der Palm:

*In myn blyd droomen zie ik u reeds eenige jaren verder hier in myn nabyheid, in myn huis! [...] hoe gy zoo door raad en daad voor my, voor uwe broeders en zusters zyt en de Naam die gy draagt, zoo dierbaar aan velen door de deugden en beminnelijke hoedanigheden van uw Grootvader en vader nieuwe luister geeft.*⁴⁵

Mevrouw van der Palm drukte haar zoon op het hart om zich serieus aan de studie te zetten, de eer van het geslacht waardig te zijn en in de voetsporen te treden van zijn voorouders:

Lieven Cornelis!

Ik heb behoefte en lust om wat met u te praten op het papier wel te verstaan want woorden vervliegen als ydele klanken. [...] Zoo ik u niet liefhad, zoo uw leven my niet dierbaar was, zoo uw lot my niet verontruste ik zou zeggen: laat de jongen zyn eygen weg gaan. Maar gy zyt myn eygen, myn oudste kind en al sprak en vermaande ik niet uit grote liefde en zorg voor u, ik zou het uit plicht als Moeder moeten doen. Denk nu niet dat ik vind gy zoveel kwaad doet, maar lieve jongen! Gy doet te weinig goed en gy benadeelt te zeer uw gezondheid! [...] waarlyk jongen! Gy hebt geen lichaam, dat tegen zulk een

Afb. 6. Jhr. Cornelis van Foreest (1817-1875), bewoner van het landgoed Nijenburg en conservatief Kamerlid voor het district Alkmaar stond te boek als 'volbloed jonker' en 'gehar-nast ridder uit den ouden tijd'. Dankzij Cornelis' huwelijk met de dochter van een rijke jeneverstoker bleef het landgoed Nijenburg voor de familie Van Foreest behouden. Particuliere collectie.

van Maria Wilhelmina Stoesak, 1794, 1795, 1801.

43 RAA, AvF, inv. nr. 312, Stukken betreffende de nalatenschap van Dirk van Foreest 1833-1849.

44 Rombach, Nijenburg te Heiloo, 24.

studentenleven bestand is. [...] het benadeelt uwe studie als ge agt dagen elke avond onder vrolyke jongens geweest zyt, verveelt ge u zeker de negende avond alleen en ge zoekt weeder uitspanning; zoo kan het niet gaan ge moet nu aan het werk of het kan u niet meer baten. [...] gy komt gepromoveerd in Alkmaar maar zonder kunde en zonder naam en geloof my, dan zult ge het er niet ver brengen. Gy zyt de oudste, van u hangt alles af, zoo gy een figuur maakt, welk een aanbeveling voor de overigen! [...] nu is het alleen uitgaan vrolyk zijn; maar gaat het zoo voort, dan gaat ge spoedig verder en wordt slegt! [...] Ik bid u dan, om u om my, om de nagedachtenis van uwen vader van uw grootouders, keer nu nog terug. Toon de kracht om te wygeren als men u telkens engageert om uit te gaan, te spelen, laat op te blijven! [...]

Vaarwel lief en geliefd kind! Met de grootste hartelykheid uwe liefhebbende moeder.⁴⁶

Overigens sorteerden deze vermaningen weinig resultaat, want als advocaat in Alkmaar schreef Cornelis zijn vriend Kneppelhout later:

Ik begin aardig wat praktijk te krijgen. Ik sta bijkans onlijdelijke angsten uit telkens als ik iemand op mijn stoep zie staan om mij te consulteren [...] want waarlijk gij moet in de plaats van een jong advocaat die zijne Academietijd met feestvieren doorgebracht heeft geweest zijn, om u er een denkbeeld van te kunnen maken.⁴⁷

Naast zijn functie als beheerder van het stambezit, gold de oudste zoon ook als het invloedrijkste lid en de belangrijkste vertegenwoordiger van de familie. Zo vervulde Cornelis van Foreest binnen het bestuur van een aantal polders de functies van dijkgraaf, penningmeester, hoogheemraad en hoofdingeland. Bij de arrondissementsrechtbank van Alkmaar trad hij op als advocaat en plaatsvervangend rechter. Tevens was Cornelis lid van het college van notabelen van de hervormde kerk en nam hij bestuursfuncties waar binnen maatschappelijke organisaties als de Hollandsche Maatschappij van Landbouw en de Maatschappij voor Nut van 't Algemeen. Als oudste zoon van een vermogende en vooraanstaande familie kon hij moeiteloos in de voetsporen van zijn vader treden; reeds op 16-jarige leeftijd volgde hij de overleden Dirk van Foreest op als penningmeester van de Zijpe en Haze-polder. Evenals zijn vader werd Cornelis raadslid in Alkmaar en lid van de Tweede Kamer. Doordat zijn rijke schoonvader Pieter Loopuyt hem liet trouwen met zijn dochter Johanna Elisabeth, bereikte Cornelis' fortuin de indrukwekkende omvang van 1,2 miljoen gulden.⁴⁸

Cornelis' levensloop staat in schril contrast met de lotgevallen van zijn jongere broers, die vrijwel geen functies van enig gewicht wisten te bemachtigen. Johannes Henricus werd landbouwer, Hendrik Albert van Foreest directeur van posterijen te Wormerveer. Dirk van Foreest werd benoemd tot kantonrechter, maar bracht het niet verder dan het district Schagen. Lodewijk Jacob emigreerde naar Zuid-Afrika waar hij lange tijd zonder emplooi bleef en aan de drank raakte. In brieven aan zijn oudste broer klaagde hij dat hij er niet in slaagde fatsoenlijk naar zijn stand te leven.⁴⁹

45 RAA, AvF, inv. nr. 353, Brieven ontvangen door Cornelis van Foreest 1823-1864.

46 Ibidem.

47 Universiteitsbibliotheek Amsterdam, UB Archief, ms. Dq 202.

48 RAA, AvF, inv. nrs. 373-374, Stukken betreffende de afwikkeling van de nalatenschap van Cornelis van Foreest en Johanna Elisabeth Loopuyt 1875-1881.

Hoogleraren en predikanten

Meer dan hun patricische voorouders uit de 18de eeuw, hielden de 19de-eeuwse Foreesten er een landelijke levenswijze op na. Toch was de sociale omgeving van de familie eerder deftig-burgerlijk dan adellijk te noemen. Dit was het gevolg van contacten die Dirk van Foreest (1792-1833) had gelegd tijdens zijn studie te Leiden. Via het huwelijk van Dirk van Foreest met de dochter van de Leidse hoogleraar Johannes Henricus van der Palm belandde de familie Van Foreest in een Leids milieu van predikanten en hoogleraren. Deze contacten verschilden nogal van het patricische wereldje dat opduikt uit een *album amicorum* bijgehouden door Dirks vader Cornelis.⁵⁰

Die banden werden versterkt toen Dirks zoon Cornelis in zijn studietijd te Leiden vriendschap sloot met de theologant Nicolaas Beets (1814-1903), een leerling van Van der Palm. In 1840 huwde Beets met een zuster van Cornelis, Alida van Foreest (1818-1856). Door het contact met Beets kwam het leven van de familie op Nijenburg in het teken te staan van een literair gezelschap, de 'Kring van Heiloo', waartoe onder meer de schrijvers Willem Hofdijk, Anna Louisa Geertruida Toussaint, Beets en Johannes Hasebroek behoorden. De leden van de Kring waren zondag veelal te gast op Nijenburg, waar gereciteerd en gemusiceerd werd.⁵¹ De Foreesten, die zelf niet schreven, vervulden hier de rol van gastheren en maecenae voor de kring. De band met Beets werd nog verder aangehaald toen deze na het overlijden van Alida van Foreest met haar jongere zuster Jacoba Elisabeth trouwde. Cornelis' zoon Pieter huwde weer met een dochter van Beets.

Verbeelding van een ridderlijk verleden

Onder invloed van de Romantiek, met haar herwaardering van de Middeleeuwen, werd het verleden van familie en landgoed in een ridderlijk licht geplaatst. Toen Nicolaas Beets voor het eerst Nijenburg bezocht, meldde hij in zijn dagboek dat hij was ontvangen door de 'burgvrouw'. In de vele feestgedichten die hij voor leden van de familie Van Foreest maakte, vormden burchtzalen, voorvadersen, het roemrijke verleden en de luister van het eeuwenoude geslacht vaste ingrediënten. Voor het huwelijk van Cornelis met Johanna Elisabeth Loopuyt dichtte Beets *Bruid te Heiloo*:

*De burchtzaal ziet te midden van haar bloemen
die schoone bloem verrukt
door 's jonkers hand geplukt
Wiens keus zijn vaadren in hun graven roemen.*⁵²

Mevrouw van der Palm, die zich in de jaren 1850 terugtrok om op Nijenburg plaats te maken voor haar zoon Cornelis, doopte haar woning in de Alkmaarderhout 'Oosterwijk', een verwijzing naar het oude kasteel van de Foreesten in het Rijnland. In het gedicht 'In 't Bosch van Nyenburgh' beschrijft Hofdijk hoe ridders te paard door het 'woud' van Nijenburg galopperen ('Is daar een bonte trein te aanschouwen van Ridderen en Edelvrouwen, van Persevant en Valkenier'), hoewel het landgoed en het huis Nijenburg, dat pas in de 18de eeuw werd ge-

49 RAA, AvF, inv. nr. 353, Brieven ontvangen door Cornelis van Foreest 1823-1864.

50 RAA, AvF, inv. nr. 226, Album amicorum van Cornelis van Foreest, 1773-1776, 1803.

51 H.G. ten Berge, 'De kring van Heiloo' in: T.P.M. van der Fluit (red.), *Heiloo voor en na Willibrord. Opstellen over de geschiedenis van Heiloo* (Heiloo 1995) 197-205, aldaar 199, 202, 203; M. Mathijssen, *De kring van Heiloo* (Heiloo 1982) 12.

52 RAA, AvF, inv. nr. 428, Gedichten door Nicolaas Beets betrekking hebbend op leden van de familie Van Foreest en het

Afb. 7. Bijgebouwen van de Nijenburg, ca. 1870. Particuliere collectie.

bouwd, niet konden bogen op enig ridderlijk verleden.⁵³

Nicolaas Beets raakte gefascineerd door het ridderlijk verleden van de Foreesten. Jarenlang was hij druk doende met het maken van stambomen en het verzamelen van genealogische informatie over de familie Van Foreest. Ook liet hij tekeningen maken van de ruïnes van de kastelen in het Rijnland, die ooit door de Foreesten waren bewoond.⁵⁴ Dat deze apothekerszoon in de niet voor de handel bedoelde uitgaven van het gedicht *Guy de Vlaming* ook de familie Beets een roemrijke afkomst toedichtte en zich bij officiële gelegenheden als spreker van de familie Van Foreest opwierp, wekte de spot van literaire vrienden als E.J. Potgieter, die Beets een ‘verloochening van genie voor geboorte’ verweet.⁵⁵

Najaarsbladen

Eerder zagen we het ontstaan van een dynastiek bewustzijn bij de familie Van Foreest, dat onder meer tot uitdrukking kwam in de wijze waarop het landgoed Nijenburg van generatie op generatie werd overgedragen. Een interessante bron wat betreft die gehechtheid aan landgoed en familietraditie vormt de roman *Najaarsbladen* (1927) van Cornelia Laman Trip-Van Foreest (1850-1931). Met *Najaarsbladen*, een voor beperkte kring geschreven sleutelroman die drie generaties van de familie ‘Van Deelen’ omvat, heeft de schrijfster in feite haar eigen familie Van Foreest beschreven. Zo is de hoofdpersoon ‘Herman’ Cornelia’s vader Cornelis van Foreest (1817-1875) en het landgoed Nijenburg gaat schuil achter de naam ‘Oosterwijk’. Terugkijkend op de 19de eeuw en de wereld van haar vader schetst Cornelia een beeld van het leven op een 19de-eeuws landgoed. In het sterk gedramatiseerde familie-epos wordt voortdurend benadrukt hoezeer het leven van de familie Van Deelen in het teken staat van de band met ‘Oosterwijk’.

Najaarsbladen opent met het overlijden van *pater familias* Dirk van Deelen – Dirk van Foreest (1792-1833). Op zijn sterfbed smeekt deze zijn familie alles te doen om ervoor te zorgen dat ‘Oosterwijk’ niet verkocht zal moeten worden. Vervolgens wordt ‘Herman’ door zijn familie naar voren geschoven om de positie van zijn vader over te nemen. Hiermee verbindt hij

huis Nijenburg 1837-1898.

53 Hofdijk, ‘In ’t bosch van Nyenburgh’.

54 Universiteitsbibliotheek Leiden, Beetsarchief, ms. LTK Beets 73.

Afb. 8. Cornelia Mathilde Laman Trip-Van Foreest (1850-1931) schreef in de jaren 1920 de dramatische sleutelroman *Najaarsbladen*. Hiermee schiep ze een beeld van haar eigen familie en het leven op Nijenburg in de negentiende eeuw. C.M.L.T.-v.F. (Cornelia Mathilde Laman Trip-van Foreest), *Najaarsbladen*.

zijn lot aan Oosterwijk.⁵⁶ Na de dood van Dirk wordt de jongen, die graag dienst had willen nemen bij de marine, door zijn oom gewezen op zijn plichten als oudste zoon:

*De marine [...] dat moet je nu maar heelemaal uit je hoofd zetten. Het best en het verstandigst is nu, dat je zoo gauw mogelijk naar eene kostschool gaat [...] waar je klaar wordt gemaakt voor de academie. Dan moet je zien in den kortst mogelijken tijd in de rechten te studeeren. Je vestigt je dan als advocaat te A. [Alkmaar], waar je door de relaties van je familie wel wat te doen zult krijgen. En dan – hard werken hoor! – ploeteren! Jij moet de boel er weer boven op werken! Je hebt nu, als oudste zoon van eene weduwe met zoo'n zwaar gezin geen keus. Je plicht is nu, bij je moeder te blijven.*⁵⁷

Hoewel fantasievol en bij vlagen melodramatisch, vormt *Najaarsbladen* een interessante historische bron. De roman laat zien hoezeer de familie-identiteit van de familie Van Foreest in de loop van de 19de eeuw vergroeide met het landgoed Nijenburg. Uit eigen herinnering roept de schrijfster een beeld op van een wereld waarin traditie, de zorg voor het behoud van het landgoed en de identificatie met voorouders een grote rol spelen:

55 J. Smit (ed.), *Volledige briefwisseling Potgieter-Busken Huet II* (Groningen 1972) 760.

56 C.M.L.T.-v.F. (Cornelia Mathilde Laman Trip-van Foreest), *Najaarsbladen* (in beperkte oplage gedrukt; z.p. 1927) 1, 5, 6, 73.

Afb. 9. Interieur op de Nijenburg ca. 1925.

Zondags wordt er vroeg gegeten op Oosterwijk. Tegen het schemeruur verzamelt men zich in de schilderijenkamer, waarvan de witte muren bedekt zijn met de oude familieportretten – de voorouders van 1096 af. – Ze zien vertrouwelijk neer op het nageslacht, dat zich om de groote tafel, of om het haardvuur in de hooge schouw vereenigt.⁵⁷

Herfsttij van een lokale elite

In *Najaarsbladen* spreekt de schrijfster met grote weemoed over het 19de-eeuws verleden, ‘de ouden luister’, toen de toekomst van het landgoed nog onbedreigd leek. De achtergrond van die sombere overpeinzingen werd gevormd door veranderingen in de politieke en economische positie van de Foreesten. De vanzelfsprekendheid waarmee de leden van de familie een vooraanstaande positie konden innemen, hun machtige positie als Noord-Hollandse grootgrondbezitters en politieke vertegenwoordigers van het Noord-Hollandse platteland, dat alles lag al achter Cornelia op het moment dat zij aan *Najaarsbladen* begon. Vijf jaar voordat de roman verscheen, was Cornelia’s broer Pieter van Foreest (1845-1922) overleden, de laatste Van Foreest die belangrijke politieke en bestuurlijke functies uitoefende. Na de invoering van het algemeen mannenkiesrecht (1917) had Pieter zich niet langer verkiesbaar gesteld voor de Tweede Kamer en door een reorganisatie van het polderbestuur verloor hij ook zijn ambt als dijkgraaf.⁵⁸ Hiermee kwam een eind aan een lange serie dijkgraven Van Foreest. Er

57 C.M.L.T.-v.F. *Najaarsbladen*, 17.

58 C.M.L.T.-v.F. *Najaarsbladen*, 32.

59 J.E. Wildervanck-Van Foreest, *Jonkheer Meester Pieter van Foreest* (z.p., z.j.); RAA, AvF, inv. nr. 463, Knipsels naar aanleiding van het overlijden en de begrafenis van Pieter van Foreest, 1922; *De Courant voor Schoorl en Bergen*, vrijdag 22 september 1922.

Afb. 10. Pieter van Foreest met zijn tweede vrouw en kinderen voor Nijenburg in de zomer van 1902. Na Pieters dood raakte het landgoed verdeeld over een aantal van zijn kinderen.

waren ook financiële moeilijkheden. Pieter had het landgoed Nijenburg nagelaten aan zijn negen kinderen; het leek onmogelijk al die kinderen van een erfdeel te voorzien zonder Nijenburg te verkopen. Middels het nostalgische *Najaarsbladen* riep Cornelia haar neven en nichten als het ware op om het stambezit binnen de familie te houden. Op het eind van de roman vraagt zij zich af:

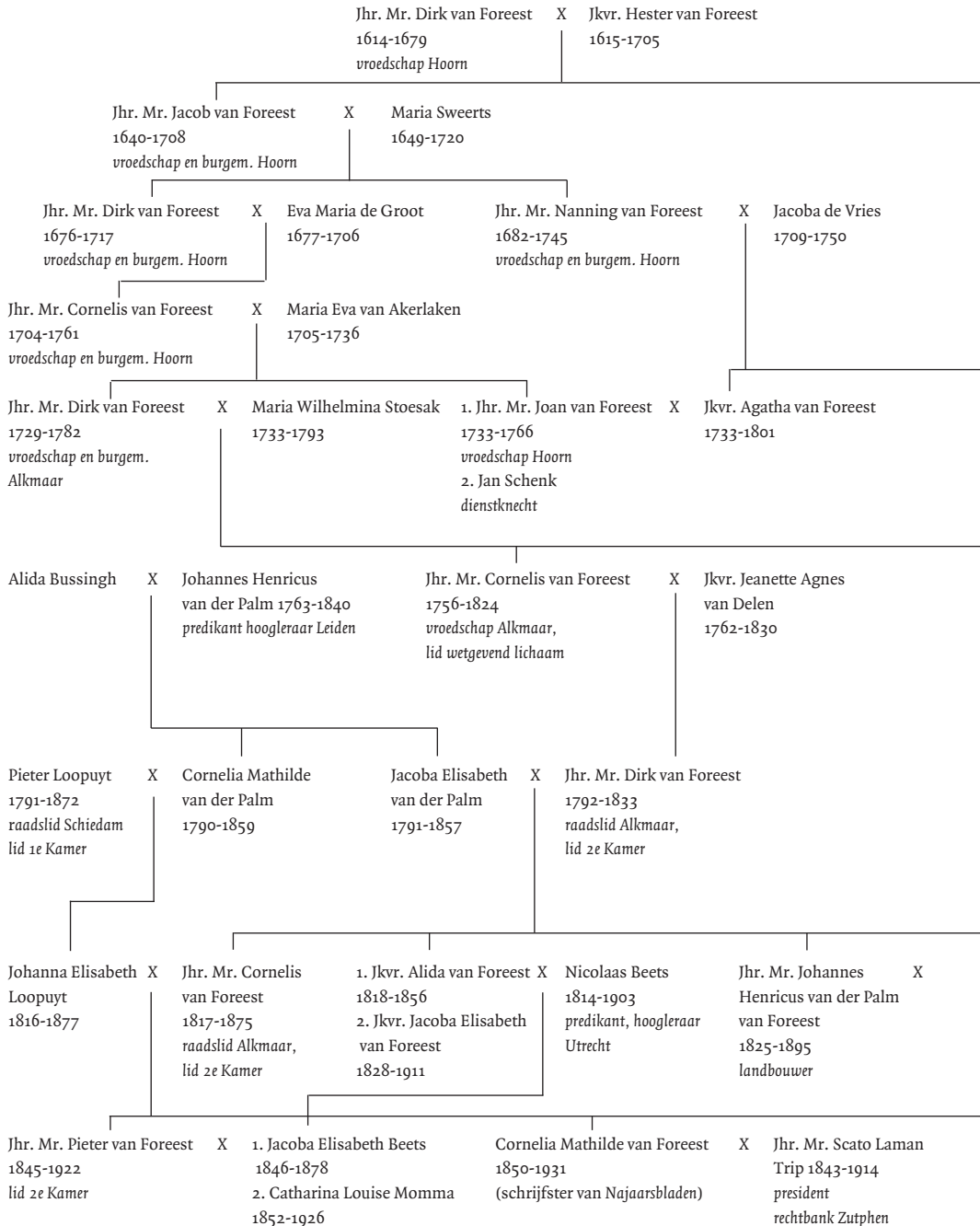
*Ja, Oosterwijk, uw behoud is dikwijls duur gekocht! – en wat zal uw toekomst zijn? Zult gij weldra vallen onder sloopers handen – of zal er altijd weer één opstaan uit dit geslacht die voor uw traditie voelt – die voor uw behoud wil werken of lijden. Eens, in den ouden tijd, zoo zegt de sage, heeft een uwer bewoners een groentennering in uwe stallen gehad, en leed armoede in een enkele der vertrekken – maar liever leed hij ontbering en armoede, dan van u te scheiden [...]. Wat zal uw toekomst zijn, stadspark misschien, met smakeloze villa's? Een enkele wandelaar, die door uwe lanen treedt zal zich dan mogelijk nog met weemoed uw ouden luister herinneren!*⁶⁰

Najaarsbladen ten spijt, slaagden de Foreesten er niet in het landgoed Nijenburg voor de familie te behouden. Met vereende krachten wisten Pieters erfgenamen nog lange tijd een verkoop uit te stellen. In de jaren 1960 besloten zij echter het landgoed Nijenburg aan Natuurmonumenten te verkopen – alleen op deze wijze kon het huis en de bossen een definitieve ondergang bespaard blijven.⁶¹

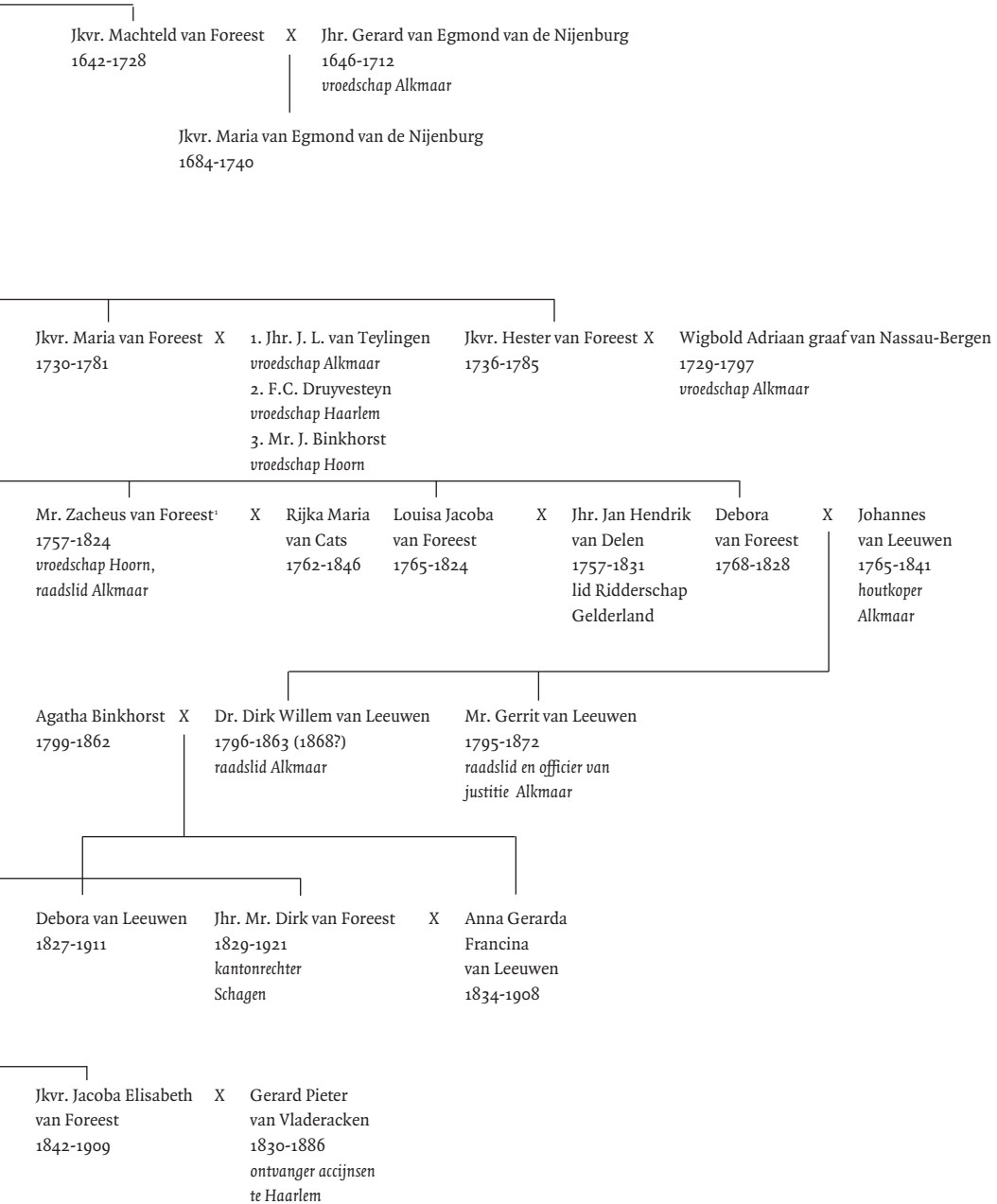
⁶⁰ C.M.L.T.-v.F., *Najaarsbladen* 73, 74.

⁶¹ Tjaden, 'Het Heilooërbos', 161.

Stamboom familie Van Foreest (niet volledig)

Bronnen: Van Foreest, *Het oude geslacht van Foreest*, *Nederlands adelsboek*, *Nederlands patriciaat*

1 In tegenstelling tot zijn rijkere en meer voorname broer Cornelis werd Zacheus na 1813 niet erkend in de adelstand.

TASTBAAR VERLEDEN

Teylingen 'd'eenige antiquiteit van Holland'

Vlakbij Sassenheim, maar nog binnen de gemeente Voorhout, zijn de ruïnes te vinden van kasteel Teylingen, een complex dat al in 1605 omschreven werd als 'd'eenige antiquiteit van Holland'.¹ Dat is begrijpelijk, want zelfs voor hedendaagse begrippen is de machtige donjon, die deel uitmaakt van een met een gracht omgeven cirkelvormige ringmuur, een imposante verschijning. Toch is wat we vandaag de dag zien niet meer dan een restant van wat er ooit heeft gestaan.²

De ruïne van Teylingen is een voor Holland uniek overblijfsel van 13de-eeuwse kastelenbouw. Het

Afb. 1. Historische opname van kasteel Teylingen. Foto Stichting tot het behoud van Particuliere Historische Buitenplaatsen. Collectie dr. F.S. Sixma baron van Heemstra.

Afb. 2. Slot Teylingen vanuit het noordoosten. Links de ringmuur met donjon en poortgebouw, rechts een deel van de bebouwing op de voorburcht. Tekening van C.L. Hansen. Collectie Rijksmuseum Amsterdam (inv. nr. RP-T-A-3187).

oudste deel is de ringmuur, die een terrein omcirkelt met een doorsnede van 37 meter. Is het muurwerk aan de veldkant geheel glad en alleen doorbroken door op regelmatige afstand van elkaar geplaatste smalle schietgaten, aan de binnenzijde loopt er rondom een reeks bogen met daarop een weergang. Oorspronkelijk was de muur bekrond met kantelen. Op grond van het op het burchtterrein gevonden aardewerk wordt de ringmuur rond 1200 gedateerd. Opmerkelijk is het gegeven dat het terrein binnen de muren twee meter hoger ligt dan dat buiten de muren. Waarschijnlijk werd het binnenterrein opgehoogd met de aarde die vrijkwam bij het graven van de gracht.

Aan de noordwestzijde is het (nieuw opgebouwde) poortgebouw en aan de oostzijde bevindt zich de reeds genoemde donjon, waarvan de binnen- en buitenmuur de curve van de ringmuur volgen. Omdat het baksteenformaat van de donjon verschilt van dat van de ringmuur, wordt deze iets later gedateerd, zo rond het midden van de 13de eeuw. Hoewel een ruïne, is de donjon zoals gezegd nog altijd een indrukwekkende kolos. Aan de binnenmuren tekenden zich de sporen af van de voormalige vloerniveaus, van haarden en lampnisen. Boven een overwelfde kelderverdieping waren drie verdiepingen gebouwd, waarvan alleen de eerste bereikbaar was via een wenteltrap in de dikte van de noordmuur. Houten trappen zullen naar de andere verdiepingen hebben gevoerd. De grote

vensteropeningen op de eerste en tweede etage geven aan dat dit de meest voorname verdiepingen waren. Het comfort zal beperkt zijn geweest; op de eerste verdieping is slechts één haard te ontdekken en op de tweede verdieping twee. En dan te bedenken dat er in de vensters oorspronkelijk waarschijnlijk geen glas zat en de openingen alleen gedicht konden worden door de luiken te sluiten. Er waren slechts twee gemakken, één in de zuidoostelijke hoek van de derde verdieping en één uitkragend over de slotgracht. Alle soberheid ten spijt, wijzen de grote vensters langs de buitenmuur van de donjon erop dat dit bouwwerk niet primair als verdedigingswerk kan zijn bedoeld.

Ringmuur en donjon werden gebouwd door de heren van Teylingen, een familie die gelieerd was aan het gravenhuis van Holland, al is niet bekend hoe de stamboom precies in elkaar steekt. Toen de heren van Teylingen in 1283 in rechte lijn uitstierven, verviel het kasteel aan de grafelijkheid. Teylingen, dat in één dag vanuit Den Haag te bereiken was, vormde een goede uitvalsbasis voor jachtpartijen en pleziertochten in de duinen en het toen nog uitgestrekte bosgebied van de Haarlemmerhout. Daarom werd het kasteel na 1283 nooit meer in erflaan uitgegeven. Vanaf 1328 werd het bezit van Teylingen gekoppeld aan het houtvesterschap van de graaf van Holland. Vooral graaf Albrecht van Beieren (1336-1404), zijn zoon Willem VI (1365-1417) en kleindochter Jacoba waren geregelde gasten op Teylingen. Hun verblijven waren soms zo langdurig, dat er bijna gesproken kan worden van een residentie.³ Vandaar dat er op de in het noordwesten gelegen voorburcht tussen 1405 en 1407 een compleet nieuw woongebouw opgetrokken werd, het 'nywe hues', dat meer wooncomfort verschaftte dan de oude rondburcht. Het was hier dat Jacoba van Beieren, houtvesterin van Holland, Teylingen's meest tot de verbeelding sprekende bewoonster, huisde en in 1436 overleed.

De houtvester werd geacht toezicht te houden op de jacht in het grafelijk domein en op het onderhoud van bomen en venen aldaar. Hij moest er bovendien voor zorgen dat de graaf en zijn hof beschikten over voldoende brandstof. Daarnaast verzorgde hij de grafelijke tafel van wild. Het houtvesterambt werd doorgaans niet aan de minsten gegeven, maar aan personen van stand, bijvoorbeeld aan Jacoba van Beieren. Natuurlijk namen deze lieden het houtvesterschap niet persoonlijk waar, maar besteedden ze het uit aan anderen. Zo

werd slot Teylingen vanaf deze periode meestal beheerd door een kastelein. Deze nam soms ook het houtvesterschap waar, met alle gevolgen van dien. Vanaf 1470 bekleedde Anton van Bourgondië, een natuurlijke zoon van hertog Philips van Bourgondië, het houtvesterambt. Omdat hij meer aan het Franse hof verbleef dan in Teylingen, liet hij de dagelijkse gang van zaken over aan heer Philips van Wassenaer. Dit bleek geen gelukkige keus, want heer Philips verwaarloosde de duinen, bossen en wildernissen, liet in het wilde weg hout kappen om zijn eigen inkomsten te spekken en verkocht de landerijen van de grafelijkheid zonder beperking of in erfpacht. Daarom werd de houtvesterij in 1477 van Anton van Bourgondië afgekocht en volgde een algehele hervorming. Vanaf nu was de stadhouder, dat wil zeggen de plaatsvervanger van de graaf, houtvester en werd het ambt te Teylingen waargenomen door een luitenant-houtvester.

Inmiddels was ook het kasteelcomplex aan vernieuwing toe, nadat het jarenlang door kasteleins was uitgeleefd en er weinig aan onderhoud was ge-

Afb. 3. Fantasieportret van Jacoba van Beieren door Jacob Folkema, 1753. Op de prent is links onderaan een Jacobakannetje te zien, rechts onderaan een jachtvalk. Prentenkabinet, Universiteit Leiden.

daan. Eind 15de eeuw lag het dak open, de muren waren gescheurd, de ruiten kapot, een deel van de vensters lag in de grachten, balken en vloeren waren vergaan en bruggen welhaast ingezakt. Een langdurige restauratie was het gevolg. Echter, in de periode 1572-1574 leden slot en omgeving tijdens de Opstand tegen Spanje ernstige schade. De donjon zou hierna nooit meer als woning hersteld worden; de woning op de voorburcht werd in 1614 vervangen door een totaal nieuw tweebeukig woonhuis. Deze periode is goed gedocumenteerd, omdat het aanzien van de burcht vanaf deze tijd veelvuldig door kunstenaars is vastgelegd.

Met de komst van de patriotten in 1795 werd de houtvesterij met al haar rechten en voorrechten opgeheven. Het kasteel met de bijbehorende landerijen werd te koop aangeboden. Toen er zich geen koper aandiende, viel de beslissing het terrein in drie percelen te verkopen en de bebouwing voor 1802 af te laten breken. Opvallend is de bepaling dat de 'oude ringmuur benevens de oude toorenmuuren' moesten 'blijven staan en onaangeroerd geworden'. Blijkbaar werd het zeer grote historische belang van de oude ruïne in de vroege 19de eeuw al ingezien. Zo kwam Teylingen in privé-bezit terecht. Gebrekkig onderhoud was het gevolg; de ruïne werd hoe langer hoe meer ruïneus. De overheid reageerde traag, pas in 1888 kwam het kasteel weer in het bezit van de Staat. Voor de voorburcht, die toen nog geheel door water was omgeven, werd het luttele bedrag van 300 gulden gevraagd, maar de Staat was niet bereid dit te betalen. Het niet opkopen van het omliggende terrein had tot gevolg dat de omgeving langzaam werd volgebouwd en de grachten rondom het kasteel gedempt.

Hoewel de overheid weinig oog had voor de omgeving, werd er gelukkig wel goed voor de ruïne zelf gezorgd. Met de restauratie en consolidatie van het kasteel werd in 1890 begonnen. Trekstangen en muurankers moesten er voor zorgen dat de donjon niet instortte. Een tweede restauratie volgde in de jaren vijftig van de 20ste eeuw. Hierbij werden de 19de-eeuwse trekstangen verwijderd, het poortgebouw op de oude fundamenten opgetrokken en een traptorentje toegevoegd, zodat bezoekers op de ringmuur kunnen komen. In de jaren zeventig zijn de muren opnieuw gevoegd en is veel van de oude steen door nieuwe vervangen. Uiteindelijk is in de jaren 1983-1984 de om de hoofdburcht gelegen gracht weer uitgegraven en de brug, die van het voorburcht-terrein naar het poortgebouw leidde, hersteld.⁴

Tastbaar Teylingen

Hoe tastbaar is het verleden te Teylingen? De omgeving is door zandafgravingen en bollenteelt onherkenbaar veranderd. De bebouwing op de voorburcht is geheel verdwenen. Van het vroegere kasteel resten alleen de 13de-eeuwse ringmuur en de iets latere donjon. Vloerniveaus, haardplaatsen, iets van een vroegere indeling is af te lezen aan het muurwerk, maar daar blijft het bij. Maar juist dat weinige roept vragen op. Hoe was het hier vroeger, hoe leefden de kasteelbewoners?

De bezoeker die in het verleden Teylingen bezocht was vooral op zoek naar gedenktekenen van het leven van de jonggestorven gravin Jacoba. Van Ollefen schrijft dan ook in zijn in 1799 uitgegeven *De Nederlandsche Stad- en Dorpsbescrijver (Rhijnland)*, 'Als iets, het welk de Historie van dit Slot aanmerkelijk maakt, moeten wy hier nog aanteekenen, dat de Vrouwe Jacoba van Beyeren onder den naam van Houtvesterinne van Holland op hetzelfde in den Jaare 1436, haar noodlottige dagen geëindigd heeft; wordende haare Beeldtenisse en ook die van haare laatste man Frank van Borselen, en ook nog eene eike houtte Stoel, nevens eenige andere Goederen deezer ongelukkige Gravin ter deezer gedachtenisse nog op dit Slot bewaard.' Tot die 'eenige andere goederen' moeten ongetwijfeld de Jacobakannetjes gerekend worden. Onder de vensters van Jacoba's appartement in de donjon zou een dusdanig opmerkelijke hoeveelheid aardewerken kannetjes aangetroffen zijn, dat het niet anders kon of de gravin had haar toevlucht tot de drank gezocht of sleet haar dagen met pottenbakken. Waarschijnlijk hangt het ontstaan van deze legende samen met het volgende: jonker Johan van Duvenvoorde, in 1594 tot luitenant-houtvester benoemd, riep op 31 maart 1597 de gezagsdragers uit de omliggende dorpen bijeen en deelde hen mede dat hij van zins was de gracht van Teylingen 'op te doen schieten ende schoon te maecken'. Hij zou deze hiertoe 'drooch doen maecken' en hierbij had hij hulp nodig. Deze werd toegezegd en zo geschiedde.⁵ Het is bij deze gelegenheid dat de enorme hoeveelheid kannetjes uit de gracht moet zijn opgediept.

Het verhaal van de Jacobakannetjes is terug te vinden in de geschriften van vrijwel alle oudheidkundigen uit de 17de en 18de eeuw. Cornelis van Alkemade (1654-1737) schrijft in zijn *Nederlandsche displegtigheden* dat hem 'in de overblijfselen van het oude muurwerk van het slot Teilingen, in zijnen tijd, eene kamer vertoond werd, toen nog in haare

Afb. 4. Afbeelding bij het artikel van G. Schotel uit 1832. Bovenaan de kasteelruïne, onder de onlosmakelijk aan het kasteel verbonden Jacobakannetjes.

geraamte staande, welke vrouw Jacoba's kamer genoemd werd, en op de gracht, waarin de meeste kannetjes gevonden waren, uitzag.⁵ Er waren hem zelfs de overblijfselen van een pottenbakkerij getoond. Veel kannetjes die bij het uitdiepen van de gracht tevoorschijn kwamen, zijn naar huis Warmond overgebracht waar ze een plaats kregen in zijn oudheidkundig kabinet.⁶ Omdat er niet alleen in de Teylingse slotgracht kannetjes waren gevonden, maar ook elders, twijfelden oudheidkundigen al vroeg aan de juistheid van het verhaal achter de Jacoba-kan. Inmiddels is algemeen bekend dat de kannetjes uit het Duitse Siegburg afkomstig waren en dat ze reeds vanaf de 13de eeuw in grote getale in ons land werden ingevoerd.⁷

Tegenwoordig richt geschiedschrijving zich niet zo sterk meer op grote mannen en vrouwen, zoals in het verleden wel werd gedaan. Teylingen is meer dan Jacoba alleen. Het kasteel was niet het exclusieve terrein van de edelen en jonkvrouwen die het bezochten om in de omgeving te gaan jagen. In en om het kasteel woonde de persoon die het houtvesterschap waarnam, met zijn gezin en knechten. Er leefden houthakkers en jagers die het grafelijk hof van brandstof en wild voorzagen, en rondom woonden al diegenen die pacht betaalden of anderszins aan het kasteel verplicht waren. Zij spelen geen enkele rol in de oude geschiedenis-

boeken, maar uit allerlei posten in de houtvestersrekeningen is wel een indruk te krijgen van de dagelijkse besognes van het werkvolk.

Het verleden in scherven

Het aardewerk en scherfmateriaal dat in de loop der eeuwen uit de grachten rondom Teylingen verzameld werd, geeft enig idee van de materiële welstand van de kasteelbewoners. Omdat er zeker al vanaf 1600 artefacten uit de grachten rond Teylingen zijn opgedregd, was het niet te verwachten dat er nog veel bijzonders tevoorschijn zou komen toen in 1983/1984 de gracht rond de ringmuur opnieuw werd uitgegraven. Toch werd er voldoende materiaal verzameld om 45 dozen te vullen met – vooral – scherven van vele soorten aardewerk, daterend van de 13de tot in de 18de eeuw. Dit materiaal is opgeslagen in het Provinciaal archeologisch depot in Alphen aan de Rijn.⁸ Opmerkelijk was de vondst van een vermoedelijk 14de-eeuws zwaard, compleet met de bekleding van het gevest en een deel van de schede. Interessant is verder een hangertje versierd met een klimmende leeuw op een blauw veld, dat afkomstig moet zijn geweest van een paardentuig. Dergelijke hangertjes werden met bevestigingsplaatjes vastgezet aan het tuig. Van deze bevestigingsplaatjes zijn er ook twee gevonden. In het beknopte opgravingsverslag wordt vermeld dat het helaas onmogelijk was de juiste stratigrafische positie van het materiaal vast te leggen en dat om die reden veel gegevens van biologische aard, waaronder botten en zaden, verloren zijn gegaan.⁹ Dat blijkt wel. In de genoemde 45 dozen is nauwelijks botmateriaal voorhanden. Er zijn slechts enkele restanten van zwijn, varken, edelhert en paard. De door Hulkenberg¹⁰ genoemde complete skeletten van paarden ontbreken en ook de door hem genoemde beenderen van koeien. Wel zijn er twee – niet door hem genoemde – hondenschedels in de studiecollectie van het Archeologisch Centrum van de Universiteit van Amsterdam terecht gekomen. Het gaat hier om de schedels van een groot formaat waakhond en een juffershondje. Deze resten zijn in ieder geval niet ouder dan de 15de eeuw.¹¹

Hoewel niet bekend is hoe de honden er oorspronkelijk uit hebben gezien (hondenrassen van toen zijn namelijk anders dan die van vandaag de dag), roepen deze schedels, veel meer dan het gebruiks aardewerk, een beeld op van het dagelijkse leven en de bedrijvigheid op en rond het kasteel. Honden waren er in alle soorten en maten, elk met

een eigen functie. Sommige waren er om het terrein te bewaken, anderen werden specifiek voor de jacht of als huisdier gehouden. Paarden, honden en jachtvogels hoorden bij een kasteel als Teylingen. Volgens het jachtrecht moest grof- en kleinwild met honden gejaagd worden en gevogelte met roofvogels, 'haar met haar, en veer met veer'. De luitenant-houtvester werd geacht ten alle tijden honden en paarden gereed te houden op Teylingen. In de taakomschrijving van de luitenant-houtvester uit 1477 lezen we dat hij 'sijne residentie' moest houden 'op onsen voorschreven Huyse ende slote tot Teylingen, [...], ende daerenboven om die onderhoudenisse van de knechten, dieners, huysgezin, paerden ende honden, die hy noodelick sal behoeven om 't bedienen der voorschreven officie, so sal hy noch hebben een ghedeelte in de boeten, breucken, ende exploitien in de voorschreven houtvesterie [...]'.¹² In de rekeningen van de houtvesterij zijn vogels en honden dikwijls in de posten vertegenwoordigd.¹³ Dat de vogels op Teylingen enige faam genoten kan worden opgemaakt uit de rekeningen van Jan van Blois. Deze stuurde in 1374 een bode naar Gijsbrecht van IJsselstein op Teylingen om daar een mannetjes-havik te halen. Maar Gijsbrecht was niet thuis en daarom reisde de bode door naar Utrecht. Toen Gijsbrecht daar ook niet te vinden bleek, reisde hij naar Uitermeer. Hier gaf Gijsbrecht hem een brief mee voor zijn echtgenote, die wel op Teylingen was, om haar toestemming te geven de havik aan de bode mee te geven.¹⁴ Naast de vogels zelf wordt er in rekeningen van de houtvester Heer Simon van Benthem, die lopen over de periode 1337-1338, melding gemaakt van kosten die betrekking hebben op het 'valkehuus' te Teylingen. Dit valkenhuis was gedekt met riet.¹⁵ Uit de bronnen wordt niet duidelijk waar het 'valkehuus' precies was gesitueerd, de honden daarentegen leefden blijkens een 15de-eeuwse inventaris op 'Oude Teylinge', hetgeen wil zeggen dat er in de donjon of binnen de oude ringmuur een hondenhok was.¹⁶

Dat moet vele eeuwen later ook nog het geval geweest zijn, getuige een tekening van Cornelis Pronk uit 1730 waarop vijf honden rondkuieren op het terrein binnen de ringmuur met de ruïne van de donjon op de achtergrond. De sterke relatie die Teylingen had met de jacht werd op prenten en tekeningen uit de 17de en 18de eeuw tot uitdrukking gebracht door jagers of een meute honden op de voorgrond te plaatsen. Op een prent van Jan van de Velde uit 1616 zijn op de voorgrond drie jagers met

een koppel honden te zien. Op een tekening die omstreeks 1730 gemaakt werd naar een origineel van Cornelis Pronk zien we wel vijf honden voor de brug die naar de voorburcht voert.

Een aquarel van J. Cats uit 1793 toont onder meer een jager die met geweer in de hand en vergezeld door drie honden op pad gaat richting duin. Het was een beeld dat spoedig zou verdwijnen. Twee jaar later immers werd de houtvesterij met al haar rechten en voorrechten opgeheven en werden de bebouwing op de voorburcht en het poortgebouw in de ringmuur afgebroken.

Op kastelen werden doorgaans verschillende soorten honden gehouden. Zo schreef Jacob van Maerlant in de 13de eeuw dat er 'in de boeken drie soorten honden worden onderscheiden. De edelste zijn lange honden die hoog op hun poten staan en hard kunnen lopen. Dit zijn goede jachthonden, maar ze kunnen niet blaffen [...]. De tweede soort honden zijn de brakken, honden met lange, afhappende oren. Ze hebben een scherpe neus en kunnen het wild goed afmatten, al zijn ze niet zo snel. Er zijn er waarvan de reukzin zo goed ontwikkeld is, dat ze een eenmaal opgesnoven spoor in het bos niet kwijtraken voor ze het wild gevonden hebben. De derde soort zijn de huishonden, die niet zo hoog worden aangeslagen, maar zich dag en nacht nuttig maken als waakhond.'¹⁷

De grote hond uit de Teylingse gracht was gezien zijn maat en gebit een waakhond; het kleine hondje daarentegen gold als statussymbool¹⁸ en uit de schedelresten was op te maken dat het diertje een respectabele leeftijd had bereikt.¹⁹ Dergelijke hondjes leidden binnen de kasteelmuren een luxe leventje, waar ze door derden zeer om werden benijd. Jan van Boendale (1279-1330/1340) sprak zelfs van *Tgeluc vanden hont*.²⁰ (zie ommezijde)

Of het hondje uit de Teylingse slotgracht zich ook te ruste legde op het bed van een jonkvrouw, zoals Boendale beschreef, en daar werd toegedekt en met kussen overladen, zullen we nooit weten. Wel is het zo dat de beide kasteelhonden het in veel opzichten beter gehad zullen hebben dan de honden die de boerenerven bewaakten in de omgeving van het kasteel. Deze honden dienden namelijk door de houtvester te worden gepoot. Het poten van honden wilde zeggen dat de hond ofwel aan een poot een blok kreeg of dat er een pootje werd afgehakt. Dit maakte de hond ongeschikt om te jagen. Het was om die reden dat bij katten de oren werden afgesneden. Een kat zonder oortjes kroop niet in een konijnenhol. In de taakomschrijving

Ik hebbe, weder ende voert,
Herde menechwerf ghehoert
Wenschen: 'Eens honts gheluc
Es beter dan een stuc
Broets of vleeschs, dat men hem gheeft.'
Ja! menech hont, die leeft,
Heeft alsoe groot gheluc dat hi
Es vrouwen ende joncfrouwen bi;
Compt in cameran ende op bedden,
Daer menne dect, ic bieds mijn wedden!

Met bonten ende met sindale.
Voert ende weder, in die sale,
Wandelt hi waer hi wilt,
Vroech ende spade, nochtan en scelt
Men niet daerom den hont!
Daer toe custmenne aen den mont,
Ende draghet mede opden arm,
Heeft hi coude, men decten warm.
Dit gheluc heeft een hont!
Mocht dat ghescien, tenegher stont,
Meneghen man, hi soude leven
In vrouden; ende al woudemen gheven
Hem daer vore .M. pont,
Hi core tgeluc van den hont
Boven tgelt ende boven tgoet,
Indien dat hi sinen voet
Setten mochte in die camer.
Nu claeght sere ende maect jammer
Menech man, die hogen moet dreght
Tot eenre vrouwen, daer hi leght
Aen hare, moet, here ende sin,
Want hi en mach niet in
Comen, ghelijc den hont,
Die men dect onder bont!

Ik heb alom heel vaak
horen verzuchten:
'Het geluk van een hond
is meer dan een stuk
brood of vlees dat men hem geeft'.
Ja, menige hond die leeft,
heeft zo'n groot geluk dat hij
bij vrouwen en jonkvrouwen in de buurt is.
Hij komt in kamers en op bedden,
waar men hem toedekt – daar durf ik wat onder te
verwedden! -
met bont en met zijde.
Hij loopt in de zaal heen en weer,
waar hij maar wil,
op elk willekeurig moment, toch
gaat daarom niemand tegen de hond tekeer.
Bovendien kust men hem op z'n bek
en draagt hem op de arm.
Heeft hij het koud, men dekt hem warm toe.
Dit geluk valt de hond te beurt!
Zou dat ooit menig man ten deel vallen,
Hij zou in vreugde leven.
En al wilde men hem in plaats daarvan
duizend pond geven,
hij zou het gelukkige lot van de hond
kiezen boven geld en goed,
als hij zijn voet maar mocht
zetten in de kamer.
Nu klaagt en jammert
menig man die grote liefde koestert
voor een vrouw, op wie hij
al zijn zinnen gezet heeft,
want hij mag niet binnenkomen,
zoals de hond,
die men onder bont dekt!

van de luitenant-houtvester uit 1477 lezen we immers dat deze de duinbewoners moest 'ghebidden ter bequamer tijdt over al de wildernisse ter plaetsen daer 't behoort den helm te planten, de honden te poten, de catten de oren of te snijden, de erven van de wildernissen te beheinen, etc.' Daarnaast diende hij op te treden tegen mensen die hun vee lieten lopen op land dat ze niet gepacht hadden, 'die in de wildernisse voghelen vangen, de tacken afhouden ende dezelve mitsgaders ander hout wechdraghen of voer, de conijnen in de duynen stelen, die versuymich zyn den helm te planten, zijne honden te poten ende catten de ooren af te snijden'. Tot slot moest hij een oogje in het zeil houden voor wat betreft 'jaghers, rommelaers en

conijndieven'.²¹ Nog geen vijftig jaar later zal men zich niet meer zo druk hebben gemaakt om konijndieven. De konijnen hadden zich inmiddels dusdanig vermeerderd dat ze waren uitgegroeid tot een ware plaag. In 1517 verscheen het eerste plakkaat ter uitdelging van de schadelijke konijnen 'die de jonge spruytelingen in 't beginsel van den jaere afeten, daer by van nieuws aldaar niet groeyen en magh'.²² Tegen die tijd was het dan ook mogelijk om het pootgeld af te kopen.

Elizabeth den Hartog

Teylingen nu

In 1995 is het beheer van Teylingen uit handen van het Rijk overgegaan op de Kastelenstichting Holland en Zeeland (KSHZ). Deze in 1984 opgerichte stichting heeft tot doel zorg te dragen voor de instandhouding van kastelen en landhuizen met de bijbehorende inventarissen en omliggende tuin- en parkcomplexen in de provincies Noord-Holland, Zuid-Holland en Zeeland. Ondanks de Monumentenwet blijken vele kastelen, buitenplaatsen en hun omgeving nog altijd vogelvrij te zijn. Het is dan ook van belang de kennis over en de liefde voor dit soort monumenten te bevorderen. Er is immers al zoveel verdwenen. Momenteel is op initiatief van de KSHZ een studie naar de bouw- en bewoningsgeschiedenis van kasteel Teylingen in voorbereiding. U kunt dit en ander werk van de KSHZ steunen door donateur te worden.

Kasteel Teylingen is dagelijks te bezichtigen tussen 14.00 en 17.00 uur. Het kasteel is gesloten op de beide kerstdagen en Nieuwjaarsdag. De entree bedraagt 2 euro, 1 euro voor Museumjaarhouders Rabobank en NS, alsmede voor personen onder de 18 jaar.

Voor verdere informatie: Kastelenstichting Holland en Zeeland, p/a Erfgoedhuis Zuid-Holland, Postbus 11187, 3201 ED LEIDEN; E-mail: kshz@erfgoedhuis-zh.nl of via onze website: www.kastelenhollandzeeland.nl

Noten

- 1 L.Ph.C. van den Bergh, 'Het huis Teilingen' *De Oude Tijd* (1869) 248.
- 2 J.G.N. Renaud, 'De Rijnlandse kastelen in hun krijgswaardkundige betekenis' in: S.J. Fockema Andreae et al., *Kastelen, ridderhofsteden en buitenplaatsen in Rijnland* (Leiden 1952) 29-31 en 89-90; I.L. Moerman, *De ruïne van Teylingen Nederlandse Kastelen deel XXVI* (1981) 5-6; A.M. Hulkenberg, *Teylingen* (Alphen aan den Rijn 1984); W. Annema & J. Kamphuis, *Bouwhistorische documentatie en waardebeoordeling. Voorhout, ruïne van Teylingen* (1994).
- 3 J.G. Smit, 'De verblijfplaatsen van de graven van Holland en Zeeland in de late Middeleeuwen', *Holland* 24 (1992) 117. In de Middeleeuwen leidde de Hollandse graaf een ambulante bestaan. Een vaste verblijfplaats had men niet.
- 4 Zie noot 2.
- 5 Hulkenberg, *Teylingen*, 78.
- 6 G.D.J. Schotel, 'Iets over het slot Teilingen en de bezigheden van Jacoba van Beijeren op hetzelfde', *Hollandsch Magazijn van Letteren, Wetenschappen en Kunsten* (1832) 307.
- 7 J.G.N. Renaud, 'De middeleeuwse scherven van Teylingen', *Oudheidkundig Jaarboek* 9 (1940) 41-49; J.G.N. Renaud, 'Het Jacobakannetje' in: *Oud gebruiksaardewerk* (Amsterdam 1948) 96-105.
- 8 Dit materiaal is in opdracht van de Kastelenstichting Holland en Zeeland zeer recentelijk beschreven door de heer Hans Koopmanschap in het kader van een doctoraalscriptie aan de Universiteit van Amsterdam.
- 9 Archeologische kroniek voor Zuid-Holland, *Holland* 17 (1985) 369; *Jaarverslag ROB* 1984 (Rijswijk 1986) 150-151.
- 10 Hulkenberg, *Teylingen*, 154.
- 11 Met dank aan Hans Koopmanschap. Geïdentificeerd door dhr. C.H. Maliepaard, werkzaam bij het AAC van de UvA. Inventarisnummers zijn: R8231 (grote hond) en R8233 (kleine hond). Grootste lengte beide onderkaken: 16,71 cm; grootste lengte schedel grote hond: 22,53 cm; grootste lengte incomplete schedel kleine hond: 14,40 cm; grootste breedte grote hond: 12,9 cm; grootste breedte kleine hond: 9,05 cm.
- 12 Hulkenberg, *Teylingen*, 60.
- 13 C. van Biezen, 'De rekeningen van de houtvester van de graven van Holland', *Dever Bulletin* nr. 2, 1991, 31-37 en in nr. 3 (1992), 19-23.
- 14 A. Janse, *Ridderschap in Holland. Portret van een adellijke elite in de late Middeleeuwen* (Hilversum 2001), 346.
- 15 Hulkenberg, *Teylingen*, 24.
- 16 Annema en Kamphuis, *Bouwhistorische documentatie*, deel 2, 147.
- 17 Vertaling naar P. Burger, *Jacob van Maerlant. Het boek der Natuur* (Amsterdam 1989) 37-40.
- 18 L.H. van Wijngaarden-Bakker en G.F. IJzereef, 'Mittelalterliche Hunde aus den Niederlanden', *Zeitschrift für Säugetierkunde* 42 (1977), H.1, 13-36. Met dan aan drs. E. Bult die mij op dit artikel opmerkzaam maakte.
- 19 De meeste Middeleeuwse honden werden niet oud, cf. Van Wijngaarden-Bakker & IJzereef, *Mittelalterliche Hunde*, 14.
- 20 G. Komrij, *De Nederlandse poëzie van de 12^e tot en met de 16^e eeuw in 1000 en enige bladzijden* (Amsterdam 1994) 135-136.
- 21 Hulkenberg, *Teylingen*, 60.
- 22 Geciteerd in Hulkenberg, *Teylingen*, 67.

HOLLAND